

ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ.

Ротонди на Україні.

Округлі будови, чи, так звані, ротонди на Україні—питання, порівнюючи, нове, що не було в належній мірі обговорюване і освітлене ні в українській ні в російській науковій літературі. З'являлося воно спорадично з нагоди скорше побіжних тем, які не мали прямого відношення до самих ротонд.

Між тим питання ротонд на Україні цікаве не тільки самими фактами, але має першорядне значіння як показчик певних культурних течій і побутових особливостей, що найшовши відповідний ґрунт на Україні, впливали на сусідні краї та народи. Оскільки ротонди були поширені на Україні, свідчать факти про існування ротонд: в Херсонесі коло 600 р., Вишгороді 1115 р., Галичу XII—XIII ст., Горянах XII—XIII ст., Лаврові XV ст., Кам'янці 1575 р. і Мукачові 1661 р. Не згадуємо тут пізніших будов округлої форми, що поширилися на Україні в добу ампіру.

Вперше звернули увагу на ротонду у Вишгороді, коли було опубліковано рукопис «Сказанія о Борисі і Глібі»¹⁾, де в мініятурах були зарисовані будови типу ротонд. Після відкриття ротонди в Галичу, Шараневич²⁾ пробував зв'язати цю останню з ротондою у Вишгороді.

В більшій мірі обговорено питання ротонд на Русі-Україні в чужоземній літературі у зв'язку з генезою і поширенням ротонд у романському мистецтві. Так, наприклад, чеський дослідник Мадль³⁾, що спеціально займався округлими будовами, виводив чеські ротонди з візантійського будівництва і як на джерело вказував Вишгород—Київ. Німецький історик мистецтва Стржиговський⁴⁾ зв'язував ротонду в Херсонесі з візантійським вірменським будівництвом. Найбільшу увагу присвятив питанню ротонд на Україні чеський дослідник Ф. Заплеталь, у своїй основній праці про горянську ротонду⁵⁾. Цьому авторові і належить першенство в наміченню цілого ряду проблем, щодо українських ротонд. Ф. Заплеталь, крім ротонди в Горянах, говорить про ротонду у Вишгороді і згадує ротонду в Херсонесі.

В українській літературі про ротонди написано дуже мало, а то навіть заперечувано саме існування їх на Україні. Так В. Залозецький, що присвятив Горянській ротонді дві статті в мовах українській і чеській⁶⁾, говорить про ротонду в Галичу, побіжно згадує ротонду в Херсонесі (лише в чеському виданні), але заперечує існування ротонди у Вишгороді і загалом приходить до висновку, що ротонд на території «полудневої

¹⁾ И. И. Срезневский—Сказанія о свят. Борисѣ и Глѣбѣ. СПб., 1854; те саме (повне вид.). СПб., 1860.

²⁾ Szaraniewicz—Trzy opisy histor. Halicza, Львів, 1883.

³⁾ «Památky archeologicke» Прага, 1889, с. 485.

⁴⁾ I. Strzygovski, Die Baukunst der Armenier und Europa, II. Відень, 1918.

⁵⁾ Fl. Zapletal—Horjanská Rotunda. Olomouc, 1923. Розділ: Okruhle stavby na Rusi, сс. 26—34.

⁶⁾ В. Залозецький,—Горянська замкова каплиця, «Науковий Збірникъ «Посвѣта», Ужгород, 1925. Його ж в «Památky archeol.» Р., 1925, сс. 372—94

Руси» нема. В іншій своїй статті ¹⁾ В. З. навіть поширює свою думку твердженням що «ротонд у нас на цілій території не подибуємо». Проф. Дм. Антонович недавно навіть висловив погляд, що крім «базилік» в старокнязівську добу «іншого плану мурованої церковної будівлі на українських землях правдоподібно не знали» ²⁾. В підручниках і загальних оглядах з історії українського мистецтва питання ротонд зовсім не розглядалося. В «Начерку історії українського мистецтва» М. Голубця (Львів, 1922, с. 117) описується лише ротонда в Галичу, в «Скороченому курсі українського мистецтва» Д. Антоновича (Прага, 1923, літогр.) ротонди не згадуються.

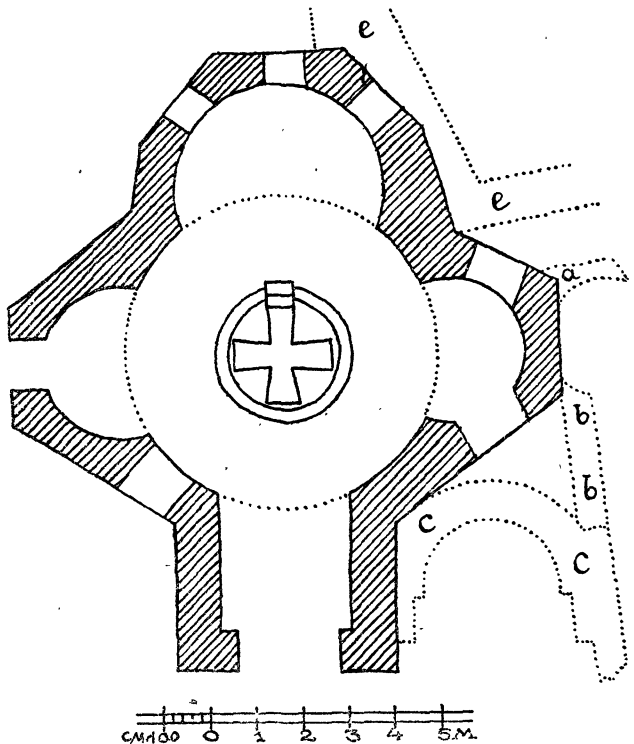
І. Херсонес.

Хрещата ротонда в Херсонесі (рис. 1.) має досить обширну літературу, але значіння джерельної літератури становлять розсліди і публікації М. Бертге-Делягарда ³⁾.

Навіть в основній праці Айналова «Памятники Херсонеса» ⁴⁾, щодо хрещатої ротонди, автор іде за Бертге-Делягардом. Інші збірні праці М. Енгеля ⁵⁾, А. Бобринського ⁶⁾ та ін., нічого нового не додали. Треба також мати на увазі, що всі ці автори користувалися лише першою працею Бертге-Делягарда з року 1893. Не багато додали до розслідів Б.-Д. розкопки Косцюшка-Валюжинича ⁷⁾.

Розсліди і праці Бертге-Делягарда залишають, розуміється, багато до побажання, велися вони по-аматорськи без належного наукового апарату, чого ніколи не заперечував і сам Б.-Д.

Історія розкопок і

№ 1. План хрещатої ротонди в Херсонесі, коло 600 р. (за Бертге-Делягардом).]

¹⁾ «Стара Україна», Львів, 1925, с. 101.

²⁾ Д. Антонович, — До питання про походження старої української архітектури, «Записки Істор.-Філол. Відділу УАН», кн. XIII—XIV, К. 1927, с. 401.

³⁾ А. Л. Бертге-Делягардъ, — Древности Южной России. Раскопки Херсонеса, «Материалы по археологии России». № 12, СПб., 1893, сс. 41—46; його ж — О Херсонесѣ. II. Крещальня, «Извѣстія Археолог. Коммис.», СПб., 1907, вып. 21, сс. 70—87.

⁴⁾ Айналовъ, — Памятники христіанскаго Херсонеса, I, 1905.

⁵⁾ М. Я. Энгель, — Русская Помпея (Херсонесъ-Таврической), Севастополь, 1903.

⁶⁾ А. Бобринскій. Херсонесъ Таврической. СПб., 1905.

⁷⁾ К. К. Косцюшко-Валюжиничъ, — Отчетъ о раскопкахъ въ Херсонесѣ, «Извѣстія Археол. Ком.», вып. 4, СПб., 1902, сс. 92—96 і вып. 20, СПб., 1906. сс. 48—51. — «Отчетъ Арх. Ком.» СПб., 1903, сс. 41—42.

«охорони» цієї безмірно важливої пам'ятки старохристиянського мистецтва, яка не має собі рівної в цілій Європі, є типова для старої школи російських дослідників та їх офіційних з «царської милости» покровителів.

Хрещата ротонда чи баптистерій (хрещельня) була відкрита під час розкопок 1877 р. на березі моря коло великої базиліки VI—VII ст., можливо катедри, що була відкрита Уваровим ¹⁾. Ці перші розкопки переводилися монастирем, але хто саме керував ними, Б.-Д. не подає ²⁾. Вперше «приблизний і схематичний» план баптистерія опублікував Б.-Д. в р. 1893 в «Раскопкахъ Херсонеса». Пізніше Д. Айналов ³⁾ висловлював жаль, що Бертъе-Делягард не подав опису розкопок 1878 р. На це останній відповів: ⁴⁾ «Я і самъ очень объ этомъ сожалѣю, но дѣло въ томъ, что въ эти годы я скорѣе повѣрилъ бы возможности для себя заниматься китайскимъ языкомъ, чѣмъ археологическими вопросами». Археологією почав займатися Б.-Д., як сам пише, в 1880 р.; до того часу бачив розкопки лише випадково, будучи на військово-оборонних працях в Херсонесі, як військовий інженер. Нові розкопки хрещатої ротонди були переведені в р. 1901 і результати опубліковані в «Извѣст. Археол. Коммисіи» ⁵⁾. В р. 1907 Бертъе-Делягард опублікував новий план баптистерія за його ж обмірами (рис. 1) тому, що зроблені до того часу рисунки «в розумінню точного опредѣлення недостаточні, всі пляни невѣрні і занадто дрібні» ⁶⁾.

Під час перших розкопок виявилось, що будова в деяких місцях збереглася аж до висоти вікон, а східня стіна на висоту 4 метрів ⁷⁾, одначе пізніша доля будови та її «збереження» дуже сумна... В кінці XIX ст. в офіційних російських колах повстала думка про побудовання нового собору над церквою, де, мовляв, хрестився Володимир. За цю «церкву Володимира» обрали одну хрещату будову в центрі міста. Під час праць по побудованню нової церкви в р. 1891 була зруйнована не тільки стара «церква Володимира», але і багато інших будов старохристиянської доби а деякі рештки будов перероблені до тої міри, що втратили навіть свій первісний план ⁸⁾. В той же час розібрали і збережені стіни баптистерія ⁹⁾. Пізніше Бертъе-Делягард доводив, що якщо Володимир і хрестився в Херсонесі, то не в тій церкві, над якою побудували новий собор, а власне в баптистерії, який новітні варвари прикінчили під час будовання собору...

Баптистерій в плані (рис. 1) має в середині округлу форму, з трьох боків кола є півкольні чи властиво $\frac{3}{4}$ округлі апсиди, а з четвертої (західної)—прямокутник. Східня апсида значно більша від північної і південної. По середині баптистерія була купельня округлої форми, (2,85

¹⁾ Бертъе-Делягардъ,—Раскопки Херсонеса, с. 41;—О Херсонесѣ, с. 71, «Извѣстія Археол. Коммисс.», IV, ст. 80.

²⁾ О Херсонесѣ, с. 71, прим. 1.

³⁾ К. К. Косцюшко-Валюжиничъ. («Отчетъ Арх. Ком. за 1901 г.» СПб. 1903 с. 4) каже, що ці перші розкопки 1876—1877 велися Одес. Товар. історії і Древу.

⁴⁾ Памятники христ. Херсонеса, ст. 41.

⁵⁾ Бертъе-Делягардъ,—О Херсонесѣ, ст. 82.

⁶⁾ К. К. Косцюшко-Валюжиничъ,—Отчетъ о раскопкахъ въ Херсонесѣ, «Извѣстія», вып. 4, СПб., 1902, сс. 92—96. Той самий звіт в меншому розмірі в «Отчетъ Археол. Ком. за 1901 г.», СПб., 1903, сс. 40—42.

⁷⁾ Там само, с. 72.

⁸⁾ Раскопки Херсонеса, с. 43.

⁹⁾ О Херсонесѣ, с. 72. В 1901 році стіни баптистерія вже невисоко виступали над поверхнею землі, як то свідчать фотографії опубліковані в «Извѣстіяхъ», вип. 4, рис. 43—44, а вікна східної апсиди не існували («Извѣстія», 4, с. 92).

мет. в діаметр.), виложена мармуром. Дно купельні мало виїмку у формі рівнораменного хреста.

Розміри будови досить великі (коло 13,5 × 12 метр.), середнє коло— 6,7 метрів в діаметрі, тому баптистерій скорше нагадує малу церкву, ніж каплицю¹⁾. Незвичайні розміри будови разом з оригінальною формою пляну, є одинокі свого рода в Херсонесі, що цілком відповідає тому виключному призначенню, яке мала будова при головній, катедральній церкві Херсонеса.

Обміри баптистерія довели, що розбивка пляну будови не була точно-геометрична, як загалом це практикувалося у візантійському будівництві. Бертъ-Делягард вказує, що симетричні кути і лінії не рівні, кола не округлі, рівнобіжні лінії не рівнобіжні, прості кути не правильні. На жаль, в пляні Бертъ ці «неправильності» не збережені: кола є округлі, лінії прості і т. ін. Тому загалом поветає питання чи, наприклад, апсиди дійсно є округлої форми чи скорше підковчастої.

При розкопках 1877 р. були знайдені рештки мозаїчної підлоги, від котрої зберігся лише рисунок²⁾. Тоді, як було зазначено вище, мури будови у східній апсиді досягали висоти 4 метрів. Тут збереглися три вікна з півкольным склепінчастим закінченням з цегли³⁾. З півдня добре збереглися двері, також з цегляним півкольным склепінням. Мури всередині були, правдоподібно, облицзовані мармуром до висоти склепінь, за що говорять залізні штири з відломками мармура, знайдені в різних місцях мурів⁴⁾. В деяких місцях стін всередині знайдені були сліди тинку, можливо з пізніших часів, коли вже не було мармурової облицовки. В головній східній апсиді знайдені на стінах сліди мозаїки, а в південній апсиді—рештки фресок з орнаменту і фрагментів фігур. В першій своїй праці Бертъ-Делягард вказував, що склепінчасте накриття було лише над апсидами, тоді як середня частина мала, правдоподібно, звичайну, плескату стелю, бо слідів головної бані не було знайдено⁵⁾. В своїй останній праці Б.-Д. крім пляну подав також головний і бічний причілки будови і 2 перекрої⁶⁾, де спроектовано баню і над середньою частиною будови. Загалом ці рисунки у своїй горішній частині треба визнати фантастичними. Про ці реставраційні рисунки сам автор пише: «размѣры дверей въ высоту (виконані), по одной почти сохранившейся; высоты оконъ—по двери, а ихъ ширина сохранилась; окна въ куполѣ—просто по догадкѣ». Очевидно, самі апсиди і баня нарисовані також «по догадкѣ». Про рисунок купельні в перекрою Бертъ пише: «Изобразить купель выше пола было бы не трудно, по многимъ примѣтамъ, но я рѣшился фантазировать безъ какого либо мѣстнаго основанія» (?)⁷⁾. Хоч фасади у своїй горішній частині зроблені не менше довільно, але дають приблизне поняття як многогранні форми апсид були конструктивно використані для перетинання площ мурів, перекриття апсид і гранчастого підбанника середньої частини будови.

Матеріал будови камінь і цегла. Спосіб кладки є типово-візантійський. Спід мурів зложено виключно з каменю. Вище—шари кам'яної кладки висотою коло 3—4 фута чергуються з шарами цегли, що зложена в 4—5 рядів. Цегла розміру $1\frac{1}{2} \times 11 \times 10\frac{1}{2}$ дюймів. Вапно поміж цег-

¹⁾ Помилково називає баптистерій церквою навіть Н. Кондаков (Толстой-Кондаковъ, Русскія древности, в. IV, СПб, 1891, с. 22).

²⁾ «Каталогъ картъ плановъ и пр. хранящихся въ музеѣ Одесскаго Общ. Исторіи и Древностей». Одеса, 1888, IV, 10.

³⁾ Бертъ-Делягардъ,—О Херсонесѣ, сс. 72 і 75.

⁴⁾ Косцюшко-Волжужиничъ,—Отчетъ... Извѣстія, 4, с. 93.

⁵⁾ Бертъ-Делягард, Раскопки Херсонеса, с. 41.

⁶⁾ О Херсонесѣ, таб. I. ⁷⁾ О Херсонесѣ, с. 84.

лами грубістю коло 2—1½ дюйма. Спосіб кладки подібний до баптистерія було знайдено також в двох базиліках і міських мурах Херсонеса мабуть уживався в більшості херсонеських будов.

Бертъе-Делягард цілком слушно вказує, що цегла в Херсонесі є трохи меншого розміру як в Царгороді і дуже близько стоїть до римської і равенської.

Дата заложення будови точно не встановлена, але є досить переконуючі докази про її давнє походження ще зі старохристиянської доби. Під час розкопок в р. 1901 в трубі, що вела з купельні, по якій витікала вода, були знайдені бронзові монети, з яких найстарша Валентиніяна I походить з р. 375 і найпізніша Тиберія Маврикія з р. 602. Маючи на увазі, що у старохристиянській добі був звичай кидати до купельні при хрещенні монети і що вони звідти через напір води попали до труби,— приходили до висновку, що баптистерій побудовано в IV або початку V ст., а в самому початку VII ст. він вже перестав функціонувати¹⁾. Бертъе-Делягард вказує, що місце, де знайдені бронзові монети не було точно определено під час розкопок, і навіть висловлює такий дивний погляд, що мовляв «все це питання другорядні»²⁾. На його думку, більше значіння має той факт, що баптистерій є коло великої базиліки VI—VII ст. і це власне мусить вказувати, що баптистерій побудовано разом з базилікою, якщо не пізніше³⁾. В безпосередньому сусідстві до баптистерія не було знайдено решток якої небудь іншої церкви. Бертъе також заперечує твердження⁴⁾, що ніби розкопки 1877 р. відкрили, що баптистерій в пізніших часах був перероблений на гробівець. Розкопки 1901 р. довели, що баптистерій загалом не перероблювано, а всі переробки відносяться лише до деяких прибудов навколо баптистерія. Однак фундаменти баптистерія вказують, що він повстав на руїнах давнішої будови⁵⁾. Навколо баптистерія збереглися рештки басейна (див. рис. 1 літ. *ee*), котрий лучився з купельнею гончарською трубою та рештки інших будов (рис. 1, літ. *bb* і *cc*), з яких остання була мабуть меншою одноапсидною будовою-каплицею подібною до численних інших однадвних каплиць Херсонеса. Особливо інтересні сліди якоїсь більшої будови (рис. 1, літ. *a*), яка не була добре досліджена. На думку Бертъе-Делягарда⁶⁾, ця будова повстала не раніш баптистерія, тоді як К. К. Косцюшко-Валюжинич⁷⁾, покликуючись м. і. на Крауса⁸⁾, каже, що рештки *a* (рис. 1) частина апсиди найдавнішої християнської будови в Херсонесі.

Щодо часу заложення самого баптистерія, то більшість новіших дослідників, так само як і Бертъе-Делягард, датують її в межах VI-VII ст. Також і Е. Minns у своїй монументальній праці з археології Чорномор'я час заложення баптистерія кладе коло 600 року⁹⁾.

Така давня дата будови в парі з оригінальним пляном «тузового хреста» і вишуканою технікою виконання, робить цю будову незвичайно цінною пам'яткою мистецтва і вказує, оскільки будівнича культура у Херсонесі стояла на високому рівні. Давніших зовсім аналогічних будов ні на Сході, ні тим більше на Заході досі не було знайдено. Загалом генеза подібних будов у науковій літературі не з'ясована і становить до певної міри загадку. Правда Стржиговський, що виводить майже всю візантійську і романську архітектуру в Вірменії, вважає і баптистерій в Херсонесі, як

¹⁾ «Извѣстія», в. 4, с. 95. ²⁾ О Херсонесѣ, с. 79.

³⁾ О Херсонесѣ, сс. 74—75. ⁴⁾ «Извѣстія», 1902, сс. 92, 96.

⁵⁾ Там само, с. 96. ⁶⁾ О Херсонесѣ, с. 80.

⁷⁾ «Отчетъ Археол. Ком. за 1901 г.», СПб., 1903, с. 42.

⁸⁾ Kraus, — Geschichte d. christl. Kunst, 1, с. 261, 269.

⁹⁾ E. H. Minns, — Scythians and Greeks, Camiridge, 1913, с. 511.

твір «кавказьких майстрів»¹⁾. Цей дослідник звертає увагу на подібні «приклади» в Палестині і Сирії та особливо будову в Дранда в Абхазії²⁾, теж як і в Херсонесі з округлою середньою частиною. Як на шлях цих вірменських впливів Стржиговський вказує на Кубань, де в Сентах збереглася подібна до Вірменських центральна, хрещата будова з одною півкольною апсидою і 3-ма прямокутними виступами навхрест³⁾.

Одначе треба мати на увазі, що наведені у Стржиговського центральні будови (каплиці) походять з X—XI ст., або їх дати не встановлені. Таку найбільшу подібність дають: каплиця при монастирі в Sanahin з X ст., церква в Sarindsch з X—XI ст., в Agrak, правдоподібно, XI ст., замкова каплиця в Ani⁴⁾. Загальні форми цих вірменських будов також одмінні: середню частину становить не коло, а квадрат, всі мають по 4 апсиди навхрест. Щодо інших більш розвинених типів вірменських будов (Mastara Artik, Mzchet та інші⁵⁾), то їх форма ще більше відходить від нашого баптистерія.

Бертъ-Делягард наводить інший цікавий факт—про подібність херсонеського баптистерія з маленькою купельнею при церкві Петра і Марка (мечеть Атик-Мустафа паша) в Царгороді. Зовсім така ж купельня нарисована на фресках XI—XII ст. київської Соф. Катедрі на образі: «Хрещення в домі сотника Корнилія»⁶⁾. Цей останній факт цікавий для нас тим, що вказує на певні традиції центрального заложення у нас на Україні. Після чого більш зрозумілі інші, не менш цікаві зразки центральних будов у Польщі і найперше хрещата ротонда в Кракові XI—XIII ст., відкрита і обміряна в 1917 р., що своїми формами дає вражаючу аналогію з херсонеським баптистерієм (про що нижче).

На Заході ця форма «трефового туза» (триконх) відома була ще в римському будівництві (Villa Adriana). Дві триконхові каплиці малого розміру збереглися в катакомбах Калікста і пізнішої доби каплиця церкви Sta Simforosa⁷⁾. Ця триконхова форма поширилася в цвинтарних каплицях і навіть в церквах Італії, Франції, Німеччини та в Центральній Європі, але переважно в тих країнах, що були під більшими чи меншими візантійськими впливами. Напр., каплиця S. Comeo e Maŕeo в Граведоні, каплиця Хреста в катедрі в Граубіндені, крипта церкви в Оберцель коло Раухенау, каплиця при катедрі в Паренцо, Тринітарська каплиця в St. Honorat de Lérins (Полуднева Франція) з X ст. та ін.⁸⁾. Найбільшу таку подібність плану з херсонеським баптистерієм дає церква Миколи в Ноні (Nona) в Далмації, правдоподібно, з XI ст.⁹⁾. Так само і баптистерій при церкві Петра і Марка в Царгороді, на котру покликається Бертъ, походить з третьої доби розвитку візантійського мистецтва—в межах XI—XII ст.¹⁰⁾—значить також пізньої доби від херсонеського баптистерія.

¹⁾ Strzygowski, — Armenier u. Europa, II, с. 831.

²⁾ Уваровъ, — Матеріали по археол. Кавказа, III, с. 8.

³⁾ И. А. Владиміровъ, — Древній христіанській храмъ близь аула Сенты въ Кубанской области. «Извѣстія Арх. Ком.», вып. 4, СПб., 1902.

⁴⁾ Strzygowski, сс. 67, 101—104, рис. 42, 92, 95, 97.

⁵⁾ Strzygowski, 1 сс. 74, 76, 84, 109.

⁶⁾ Бертъ-Делягард вказує на видання: «Древности Госуд. Россійск. Кіево-Соф. Соборъ», СПб, 1871, арк. 37, рис. 12. В перших трьох випусках цього видання названого аркуша нема, четвертий випуск авторові цих рядків не доступний.

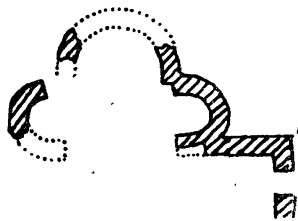
⁷⁾ Dehio-Bezold, — Die Kirchlische Baukunst des Abendlandes. Stuttgart, 1887, текст I, с. 57, атл. 1, таб. 14, рис. 1, 7, 9, таб. 17, рис. 2.

⁸⁾ Там само, текст с. 58, атл. 1, таб. 14, рис. 10—12, таб. 16, рис. 2.

⁹⁾ С. М. Ivekovič, — Die Entwickelung der Mittelalterlichen Baukunst in Dalmatien, Wien, 1910, с. 20, рис. плану на таб. V, рис. 1.

¹⁰⁾ D. Pulgher, — Les anciennes églises byzantines de Constantinople, Wien, 1878, с. 8 і 29.

З огляду на подібні до херсонеського баптистерія будови на Сході і Заході виходить, що джерело херсонеської хрещатої ротонди належить шукати в будівництві старохристиянському і ранньо-візантійському. Звідки прийшла ця будівнича вмілість до Херсонесу, при сучасному стані дослідження херсонеських будов не можна встановити. Найбільш правдоподібно, що прийшла вона, так само як і до інших старих геленістичних осередків на Сході, з Сирії, що була разом з цілою Малою Азією невичерпаним джерелом як геленістичного так і старохристиянського мистецтва на Сході. Треба також мати на увазі, що як на Сході (Сирія), так і на Заході (Рим) з'явилися різні форми старохристиянського будівництва (базиліка, хрещата форма, ротонда) майже рівночасно і де треба шукати перводжерело, в науковій літературі не з'ясовано; ще й досі існують погляди, що взаємно себе побороють.

№ 2. Плянх рещатої будови в Херсонесі ранньо-візантійської доби. (за К. К. Косцюшко-Валюжиничем).

Крім описаного хрещатого баптистерія в Херсонесі була знайдена в 1904 р. ще друга подібна хрещата будова в сусідстві до першої. Ці розкопки велися випадково, викликані тим, що копали вали для військових батарей¹⁾. Тому фундамент будови не був викопаний цілий, особливо у західній частині (рис. 2). З викопаних фундаментів ясно виступають симетрично розположені (південна і північна) півкольні апсиди і частина ширшої, теж півкольної апсиди східньої. Все це вказує, що ціла будова була хрещатої форми з півкольними апсидами.

II. В и ш г о р о д .

Про існування ротонди у Вишгороді під Києвом вперше повстав здогад, коли був опублікований рукопис «Сказанія о святыхъ Борисѣ и Глѣбѣ», який Срезневський датував першою половиною XIV ст.²⁾ На підставі цих мініятур Шараневич і чеський дослідник Мадль вказували на Київську Русь-Україну, як джерело, звідки прийшли ротонди на Захід.

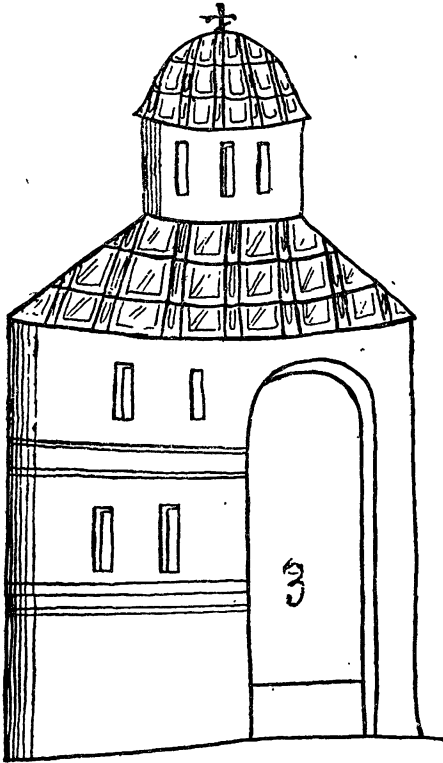
У виданню Срезневського в мініятурах здибаємо рисунок ротонди аж 9 разів³⁾. На всіх цих рисунках виображена округла будова без ніяких добудов. Вхід-двері закінчено півкольною формою і лише на одному рисунку (арк. 125 а) рівною лінією. В трьох рисунках (арк. 117, 125 б і 128) ротонда поділена двома пасками на три яруса. Вікна прямокутні, високі і вузькі, в двох мініятурах (арк. 117, 128) в горішньому ярусі нарисовані малі округлі вікна (рис. 4). Ротонда закінчена вузьким підбанником і малою банею у формі шолома (рис. 3—5). На деяких мініятурах дуже добре вирисовано матеріал перекриття з черепиці.

¹⁾ К. К. Косцюшко, — Отчетъ о раскопкахъ въ Херсонесѣ въ 1904 г. «Извѣстія Арх. Ком.» СПб, 1906 вып. 20, ст. 48, таб. III, рис. Аа.—Отчетъ Арх. Ком., СПб, 1907, с. 59—61.

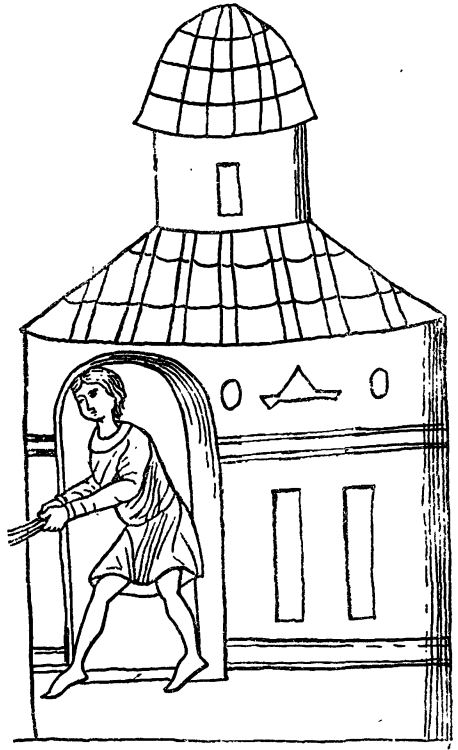
²⁾ И. И. Срезневскій, — Сказанія о святыхъ Борисѣ и Глѣбѣ, Румянцевскій списокъ, СПб, 1854 ст. 60. Повне вид. Сильвестровскій списокъ, СПб, 1860, ст. 4. Пізніше Ліхачов опублікував інший список «Сказаній», який походить, згідно з думкою Ліхачова, з кінця XV чи поч. XVI ст. Мініятури і зокрема архітектурні мотиви цього останнього списку зовсім відмінні (за невеликим винятком) від Сильвестр. списку; на думку Ліхачова, пояснюється це тим, що список кін. XV ст. повстав зовсім незалежно від першого просто через незнання списку XIV ст. (с. 29).

³⁾ Сказанія, СПб, 1860, арк. 115, 117, 119, 121, 125 і 128.

Дотримуючись відомостей про Бориса і Гліба, що записані в двох списках «Сказанія» виходить, що перша мурована будова-мавзолей для гробу Бориса і Гліба була побудована р. 1115. Почав мурувати цю церкву брат кн. Ізяслава і син Ярослава кн. Святослав:

№ 3. Ротонда у Вишгороді під Києвом. З мініятури XIV ст.

№ 4. Ротонда у Вишгороді під Києвом. З мініятури XIV ст.

«СВЯТОСЛАВЪ СЫНЪ ЯРОСЛАВЛѢ ОУМЫСЛИ СЪЗДАТИ ЦРКОВЬ КАМЕНЮ СЪТІЯ. И СЪЗДАВЪ КЪНЦЪ. И ЛЕВЪТЪ ВЪЗВЫШЕН. ПРЕСТАВЕНЪ»¹⁾.

Продовжував будову молодший брат Святослава—Всеволод (наймолодший брат Ярослава Мудрого). Але коли церква була закінчена впала баня і ціла будова завалилася:

«И ЯВНО НА ТУ НОЩЬ ВРУТИСЯ ОН ВЕРХЪ. И СКУТИСИЯ ВСЯ»²⁾

Відновлював будову церкви син Святослава—Олег, званий Гориславич, удільний князь чернігівський: «Ольгъ сынъ Святославль оумысли възградити церковь скрушившуюся. Вышеградѣ каменую и приведъ здатели и повелѣ имъ здати»³⁾. До цієї будови року 1115 дня 2 чи 20 травня були перенесені останки Бориса і Гліба і поховані «на правій

¹⁾ И. И. Срезневский—Сказанія, СПб, 1854 с. 60; СПб, 1860, арк. 135б.

²⁾ Там само, арк. 135в. К. Широцький (Київ, путеводитель, К. 1917 с. 340) а за ним В. Залозецький («Стара Україна», Л. 1924, с. 100) помилково подають що муровану церкву побудував Володимир Мономах. Про цього «Сказанія» говорять, правда, багато, але йому приписують дорогі прикраси золотом і сріблом «ракви» Бориса і Гліба (арк. 141—143). Володимир Мономаху приписує церкву і Пат. літопис.

³⁾ Сказанія, арк. 143 аб.

стороні» церкви. В Рум'янцевському Слов. літ. списку цю подію описано так: «положиша... в' новъсзданнѣи церкви на десной странѣ мѣсаца мая в' к день»¹⁾. В Сильвестровському списку цього місця (кінця рукопису), нема, але Срезневський доповнює прогалину текстом з іншого списку, але з якого саме—не вказує²⁾.

Вишгородська кам'яна церква заволоділи київські домінікани та

№ 5. Ротонда у Вишгороді під Києвом.
З мініятюри XIV ст.

Але треба мати на увазі, що мініятурне малярство як у візантійському так і в українському мистецтві переходило велику еволюцію. Побутові елементи і віддавання реальної дійсності в українсько-візантійському малярстві з'являється вже в XI ст. (відомі фрески на сходах Софійської катедрі у Києві). Ще в більшій мірі це торкається мініятурного й монументального малярства XIV—XV ст. Цей, т. зв. «готицький натуралізм» цілком ясно виступає в українських фресках XIV—XV ст. Львова, Сандомира, Люблина і Кракова. Коли звернемося спеціально до мініятур «Сказання о Борисі і Глібі», то тут побачимо, оскільки побутові особли-

стояла аж до XVI ст., коли нею її розібрали³⁾. З матеріалу Борисоглібської церкви був побудований католицький костел у Києві (пізніше Петропавлівська церква) на Подолі⁴⁾. «Досліди» 1860 р. фундаментів дуже неясні.

Згідно з текстом легенди «Сказання» виходить, що зарисовані ротонди виображають деревляні церкви, які були перед мурованою: 5 рисунків ротонд приписується будові Володимира, 1 ротонда—Ярослава та 3—Ізяслава. Але найбільш правдоподібно, як це вказують деякі дослідники, що мініятурист зарисовував саме існуючу кам'яну будову в такому вигляді, якою вона була в XIV ст, цебто ротонду. У всякім разі ніяк неможна припустити, щоб деревляні церкви були округлі, як це нарисовано в мініятурах.

В. Залозецький, що присвятив вишгородській надгробній будові невелику замітку⁵⁾, заперечує, щоби рисунки мініятур загалом мали якесь значіння для з'ясування тогочасної архітектури. Для цього В. Залозецький послуговується утертим поглядом, що мовляв «у Середньовіччю взагалі не віддавали реально архітектур в мініятурах».

¹⁾ Срезневський,—Сказання, СПб., 1854, с. 59.

²⁾ Срезн.—Сказання, СПб., 1860, друк. текст, с. 89. Різниця цього тексту в Рум'ян. списком та, що замість «в'» уживається «въ», а день пишеться не через к=(20), а в=(2).

³⁾ М. Грушевський,—Історія Руси України, II, с. 277.

⁴⁾ К. Широцький,—Київ. Путеводитель, К. 1917, с. 341. Подас за Похилевичем.

⁵⁾ В. Залозецький,—Церква-мавзолей св. Бориса і Гліба у Вишгороді під Києвом, «Стара Україна», Львів, 1924, с. 100—101.

вості тодішнього життя яскраво, правдиво і цілком реально зарисовані на мініатюрах. Тут змальовано княжі сцени, військо в типових одягах і зброї, санки, човни і т. ін. Деякі мотиви, як от похорон на саях, становлять документальні свідчення про похоронний ритуал на Україні ¹⁾. Ротонди виображені на мініатюрах також не менше природньо. Тут ви-рисовано типове перекриття черепицею, а маківка у формі шолому зовсім тотожної форми до перекриття бань Софійської катедрі у Києві з рисунка 1651 р. і Головної церкви Києво-печерської лаври з гравюри 1623 р. ²⁾. Таким чином немає жадних підстав зовсім відкидати архі-тектурні мотиви зарисовані в мініатюрах, як не можна не користуватися їх рисунками побутового характеру. З другого боку нема прямих доказів, що у Вишгороді була саме ротонда. Не підлягає лише сумніву, що мініатюрист зарисовував іменно ті архітектурні форми, які найбільше відповідали його образотворчій уяві та його розумінню; мініатюрист XIV ст. зарисовував не те, що знав, але і те, що бачив у повсякденному життю і побуті.

Твердження В. Залозецького, що у Вишгороді була трьохнавна базилика немає достаточних підстав і «коперта» на... неіснуючих словах «Сказанія» ³⁾. Залозецький пише, не подаючи джерела і сторінки (!), що ніби в тексті «Сказанія» говориться: «и бысть соборъ великъ» і що Володимир Мономах прикрасив «комари серебромъ і золотомъ» ⁴⁾. Таких виразів ні в Рум'янцевському ні в Сильвестровському списку «Сказанія», ні в списку опублікованому Ліхачовим нема. Лише про церкву Ярослава, яка була деревляною, в Сильвестровському списку говориться: «и възгради церковь велику» ⁵⁾. Про «комари» говориться лише в «Четьи-Минеи» (Закревській: Описаніє Києва, М. 1868, с. 258) — отже джерело дуже не певне, але це ще не доводить, що мурована церква-мавзолей у Вишгороді була конче трьохнавною базиликою. Слово «комари» уживалося у старо-українській мові у значінню не тільки «арки», як зазначає В. З., але також склепіння, ніші чи загалом якогось приміщення з перекриттям. Уживається слово «комари» також і в деревляній архітектурі. Отже нічого не було би дивного, коли в «Сказаніях» говорилося би, що святих поховано в комарах, як це звичайно і належалося ховати небіжчиків у склепінчастому гробівцю. Нарешті треба одмітити, що В. Залозецький зовсім відкидає рисунки мініатюр—але текст «Сказанія» чи «Четьи-Минеи» для нього ultima ratio, так ніби усі подані там відомості є неперечними фактами

Рисунки ротонд в «Сказаніях» не являються цілковитими унікатами. Вище ми вказали на рисунок хрещатої купелі на фресках Софійської катедрі в Києві. Тут ще замітимо про один рисунок будови типу ротонд, що зарисований на фресках тої самої катедрі на образі «Ісус Христос перед Каяфою» ⁶⁾. Нижче наводимо ще інший факт про зарисовку ротонд українськими малярами в Польщі.

Ротонда зарисована в «Сказаніях» наближається до типу ротонд, поширених в центральній Європі (перекриття, форма підбанника і бані), але вишгородська ротонда нігде в мініатюрах не нарисована з $\frac{3}{4}$ округ-

¹⁾ Ф. Вовк,—Студії з української етнографії та антропології. Прага, 1928, сс. 333—354.

²⁾ В. Січинський,—Архітектура в стародруках, Львів, 1925, т. XIV, с. 12.

³⁾ В. З-ий на жаль не користувався текстами самих сказаній, лише при-нагідною літературою.

⁴⁾ «Стара Україна», 1924, ст. 101. В. З. поає ці слово, очевидно, за За-кревським (Опис. Києва, м. 1868, ст. 258 з «Четьи-Минеи».

⁵⁾ Срезневській,—Сказанія, арк. 121.

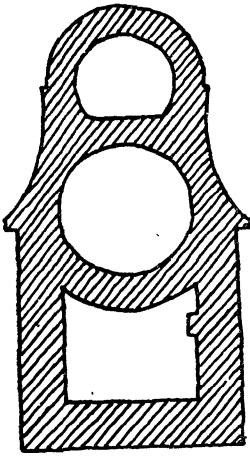
⁶⁾ Древности Росс. Госуд., Києво-Соф. Соборъ, СПб, 1871, арк. 39, рис. 22.

лою апсидою, які є в ротондах Центр. Європи XII—XIII ст.; тому можна вважати, що ротонда у Вишгороді була цілком центрального заложення, а це наближає її до типу ротонд в Горянах коло Ужгороду (див. нижче) та деяких візантійських ротонд на Сході чи тих ротонд Зах. Європи, що повстали під впливом візантійського мистецтва (Равенна, Аахен).

III. Г а л и ч.

Церква-ротонда Ільї в Галичу має досить заплутану літературу, наслідком чого в новіших статтях і загальних оглядах з'явилися неясні або зовсім неправдиві відомості.

Вперше фундаменти будови досліджувалися при розкопках Галича 1886—1887 років. В 1886 р. розкопано фундамент лише частково і зроблено тимчасовий і приблизний план у формі продовгастої базиліки, котрий помістив Шараневич в XIV томі «Mitteilungen der Central Commission»¹⁾. В слідуючому 1887 р. відкрито цілий фундамент і виявилось, що план був не в формі продовгастої базиліки, а у вигляді ротонди з прямокутною прибудовою²⁾ (рис. 6).

№ 6. Церква Ільї в Галичу, XII—XIII ст. (за Й. Пеленським).

Як вказує А. Петрушевич³⁾, церква Ільї збудована, правдоподібно, не пізніше першої половини XIII ст., про що промовляють деякі історичні звітки, архітектурні форми і техніка кладки. За часів Йосифа Шумлянського будова була вже в лихому стані, тому Шумлянський у своєму заповіті 1708 р. приділяє певну квоту на її реставрацію. Ще в 1744 р. існував монастир Ільї, на котрий складали пожертви⁴⁾. Й. Пеленський зауважує, що Шараневич⁵⁾ подає помилково рік 1744, як дату опущення монастиря, але швидко по році 1744 монастир дійсно перестав існувати, а церква поступово підупадала і руйнувалася⁶⁾. А. Петрушевич⁷⁾ подає цікаві відомості: в р. 1788 оглядав будову М. Левицький (пізніше митрополіт і кардинал) і дивувався її округлою формою і гарною архітектурою з тесаного каменю. Тоді ще були стіни будови, але без даху і загалом будова була запущена, бо в той час в середині церкви паслися спутані коні...

Зовсім перестала існувати галицька ротонда коло 1800 р.⁸⁾, коли з її матеріалу було побудовано... митрополітний «палац» та направлено плебанію в Крилосі⁹⁾. Розуміється, що жадних рисунків руїн будови не збереглося, принаймні про них нічого не знаємо.

Треба одмітити, що після церкви Пантелеймона це була друга будова середньовічного Галича, яка найдовше заховалася, бо до другої по-

¹⁾ Szaraniewicz, — Die Franciscaner-Kirche in Halitsch. Mitteil. C. C. Wien, 1888, с. 97.

²⁾ J. Pelenski, i Halicz, Kraków, 1914, с. 80, 82.

³⁾ А. С. Петрушевич, — О соборной Богородичной церкви въ г. Галичѣ, Львів, 1898.

⁴⁾ Там само, с. 16.

⁵⁾ Mitteil. d. Centr. Comis., Wien, 1888, с. 97.

⁶⁾ J. Pelenski, — Halicz, с. 81.

⁷⁾ А. Петрушевич, — Историческое извѣстие о церкви св. Пантелеймона, Львів, 1881, с. 12. За Й. Пеленським.

⁸⁾ L. Pelenski, Halicz, с. 124.

⁹⁾ Mitteilungen. 1888, с. 97.

ловини XVIII ст. ще служила для культових потреб, а в початку XIX ст. існувала в руїнах.

Плян церкви Ільї, загального розміру 19.75×9.50 метрів, складається з округлої середньої частини (нави) на $\frac{3}{4}$ округлої східньої апсиди і прямокутної західньої прибудови-бабинця. Інтересна форма сполучення (назовні) середньої округлої частини з апсидою (рис. 6) диктувалася, очевидно, конструктивними причинами—для ліпшого пов'язання фундаменту двох округлих частин будови.

Розкопки галицької ротонди виявили, що церква була зложена з річного тесаного, правильно обробленого квадратного камення і що цілий корпус був у середині зі склепіннями. Викопано було також рештки восьмигранної колонки від порталу, кавалки абоку з різьбою у вигляді візантійського аканту ¹⁾ і кавалок архівольту покритого рослинною орнаментикою (рис. 7). Пеленський вказує, що цей орнамент в основних рисах подібний до орнаменту порталу церкви Пантелеймона, але порівняння не дає якоїсь більшої аналогії.

Крім описаної округлої церкви Ільї, на «Карповім гаю» в Галичу було ще знайдено полігональну будову, правдоподібно XIII ст., котру Шараневич називав «ротондою» ²⁾, а проф. Захаревич «полігоном». Останній зробив план будови, але, як сам зауважує, через недостаточні розкопки, пізню пору та ін., виміряти будову не можна було точно. Форма цього фундаменту, по вимірам Захаревича є дуже інтересна—близька до 11-ти-кутника з вибагливою хвилястою лінією зі сходу. Невідомо чи це була церква-каплиця, чи скорше фундамент якоїсь вежі.

Повстання ротонди в Галичу (церкви Ільї) можна вважати як дальший розвиток візантійсько-українського будівництва (Херсонес, Вишгород), але окремі форми ротонди набрали вже більш романського характеру, як це вказує і саме заложення і особливо уламки деталей будови. Цей процес романізування візантійських зразків на Західньо-Українських землях є цілком природнім явищем, з огляду на час XII—XIII ст., та близьке сусідство Галича з джерелами романського мистецтва центральної Європи. На жаль, досліди фундаменту церкви Ільї не визначили, чи прямокутна добудова повстала одночасно з іншими частинами. Якщо відкинути цю прямокутну добудову, то будемо мати типову ротонду з $\frac{3}{4}$ округлою апсидою, що відома також в сусідніх Чехії, Угорщині і Семигороді. Зважаючи на те, що західня добудова (бабинець) занадто широка (рис. 6)—треба припустити, що вона повстала пізніше при поширюванні церкви. І хоч подібні трьохдільні будови (квадрат + коло + $\frac{3}{4}$ округла апсида) відомі також в центр. Європі (наприклад Budeč Liboun, Pravonin в Чехії ³⁾), але в цих останніх вежа завжди вужча від

№ 7. Архівольт з орнаментною різьбою церкви Ільї в Галичу, XII—XIII ст.

¹⁾ Mitteilungen, 1888, с. 97.

²⁾ Szaraniewicz, —Trzy opisy hist. Halicza, Львів, 1883, с. 164.

³⁾ K. Guth, —Ceské Rotundy, «Památky arch.», Прага, 1924-1925, т. XXXIV, seš. 3—4, с. 181.

середнього кола. Отже про цілковиту аналогію заложення не приходитья говорити.

IV. Експанзія українського мистецтва на Захід.

Після того коли мистецькі осередки на Придніпрянській Україні почали слабнути, повстали нові культурні центри на Західньо-Українських землях, куди переносилися старі придніпрянські зразки та мистецька умілість. Великі міста з розвиненим мистецьким промислом і ремісництвом, як Галич, Володимир-Волинський, Холм та інш., що були в близькому сусідстві до польських земель, спричинилися до зародження будівного мистецтва в Польщі, як це вказують і самі польські історики (Зубрицький, Войцеховський). Ті ж візантійсько-українські зразки приходили до Польщі через виробу ужиткового мистецтва, емаль і мініатюру.

Впливи візантійського мистецтва, що йшли до Польщі з України або через Україну, відомі вже в самому початку XI ст. За свідоцтвом польського історика XV ст. Длугоша, «візантійським способом» чи у візантійському стилі було побудовано в Польщі цілий ряд храмів. Розуміється, що такими «візантійськими» чи «грецькими» майстрами (у Длугоша «graecorum more») могли бути найперше Українці, тим більше, що з XIV—XV ст. ми маємо цілий ряд документальних свідоцтв про українських майстрів у Польщі, що виконували найвідповідальніші малярські праці при краківському королівському дворі та в інших місцях, доказом чого є збережені фрески Сандомиру, Люблина і Кракова.

Правдоподібно українські майстри будували храм і монастир на Лисій Горі коло Сандомиру, зложений в 1006 р., первісний храм у Вісліці початку XII ст., храм Михайла у Вратиславі (Breslau) на Шлезьку 1147—1161 р.¹⁾ Розкопки і досліди збережених рештків тогочасних будов підтверджують свідоцтва Длугоша, як це ми знаємо, наприклад, з дослідів руїн на острові озера Ледниці²⁾, де констатовано візантійську техніку в кладці мурів (камінь спаюваний вапном змішаним з товченою цеглою).

Якого типу були всі вищезгадані храми, Длугош, на жаль, не вказує, за те виразно говорить про інші будови-ротонди. До таких належали, за його свідоцтвом, храм Михайла на Скальці під Краковом («ex petra alba rotunda») в Грегоровіцах під Вонхоцком і на Вавелю в Кракові два костели св. Фелікса і Адаукта і другий Марії Єгипетської. В 1917 р. була справді знайдена одна така ротонда на Вавелю, порівнюючи добре збережена у своїй спідній частині³⁾. Форма цієї хрещатої округлої будови дає вражаючу не тільки схожість, але навіть аналогію з нашою Херсонською хрещатою ротондою 600 року. Польські дослідники краківську ротонду датують в межах X—XIII ст., і хоч не заперечують візантійського характеру цілої будови, але стараються знайти перводжерело на Заході чи північно-

¹⁾ Старші дослідники вказували, що від цієї останньої будови зберігся рисунок і фігурової різьби, що була в тимпані храму. Вперше рисунок був опублікований в літографічній копії—A. Schultz-ом в «Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift» (Breslau, 1875, II. с. 230, таб. 1) Стаття Шульца реферована була М. Грушевською («Записки Наук. Тов. ім. Шевч.», Л. 1903, т. LI, сс. 2—3). Пізніше з розвідки С. Buchwald-a, —Reste des Vinzenzklosters bei Breslau («Jahrbuch des Schlesischen Museums, I Band, Breslau, 1900, с. 73) виявилось, що рисунок виображує тимпан церкви Вінценца, а не св. Михайла, та копія рисунка Шульца зроблена не тільки не точно, а зовсім довільно. Відомості про цю останню статтю завдячую Ф. Заплеталю.

²⁾ M. Sokołowski, —Ruiny na ostrowie jeziora Lednicy, «Pamiętn. Akad. Um. w Krakowie, т. III, 1876.

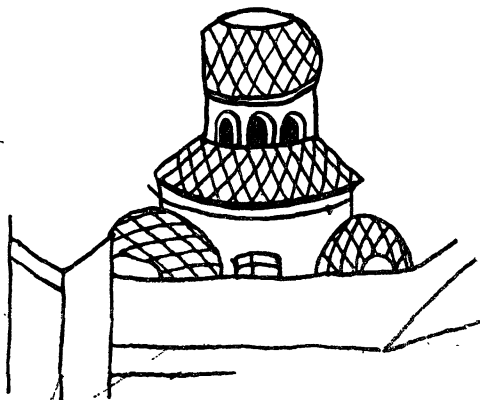
³⁾ Рисунок плану див. у праці Стржиговського, —Armenier. Еуропа, II, рис. 733, також в розвідці автора «Сутківська твердиня», Львів, 1929 рис. 19.

му Заході, зокрема в Далмації та Італії, одначе більших аналогій там, розуміється, не подибується.

Що тип херсонескої ротонди міг легко перейти не тільки на Україну київську, але і далеко на Захід, свідчать також факти, що кримські Греки чи, як їх літописи називали, «Сурожці», були по всіх більших містах західньої України. Наприклад, у Володимиро-Галицькій хроніці під р. 1288 говориться, що смерть Володимира Васильковича у Володимирі-Волинському оплакувало ціле населення «мужчини і жінки, німці, сурожці, новгородці і жида».

Цікаво, що аналогічна будова до розкопаної краківської хрещатої ротонди виображена на фресках 1471 р. «В'їзд І. Христа до Єрусалиму»

в каплиці св. Хреста на Вавелю в Кракові, які, як відомо, виконували українські малярі (рис. 8)¹). Ф. Заплеталь²) влучно вказує, що нарисована на фресках будова власне і є знайдена ретонда, яка ще стояла в 1471 р., і своїм характерним центральним візантійським заложенням і формами цілком відповідала образотворчій уяві українських митців. Подібна до ротонди центральна будова знайдена була в руїнах острова озера Ледніци, де техніка кладки ясно говорить про візантійський спосіб будування. Тут замкова

№ 8. Рисунок хрещатої ротонди на фресках 1470 р. в Кракові. роботи українських майстрів.

каплиця в плані має майже округлу форму з трьома прямокутними виступами і четвертою півколоною апсидою³). Соколовський спочатку датував будову X ст. і приписував це впливам Моравії і Чехії, пізніше століттям X—XIII і вказував на східні візантійські впливи. Крім перерахованих ротонд в Польщі, правдоподібно, первісний храм на місці костела св. Войтеха в Кракові також був округлий.

Зовсім відмінного характеру є ретонда св. Прокопа в Стржельні (Strzelna) коло Познані з XII ст. Вона має середню округлу частину, східню апсиду квадратову і західню вежу округлу⁴). В стилістичному відношенню ця ретонда відмінна від інших ротонд в Польщі й виразно вказує на романські впливи. Близько стоїть до каплиці-ротонди в Ріру в Чехії та інших подібних ротонд Центральної Європи. Твердження проф. Зубржицького, що ретонда в Стржельні являє собою цілком самостійний вияв польського мистецтва без жадних впливів⁵), розуміється, не витримує жадної критики.

Візантійсько-українські впливи йшли далеко на Захід і сягали аж до Шлезьку, як про це може свідчити замкова каплиця в Тешіні з XII ст. і в Стронь коло Вратислави (Breslau) з доби коло 1300 р.⁶) Обидві ці будови складаються з округлої камери і $\frac{3}{4}$ округлої апсиди.

¹) Виставка археологічна, устроена во Львовѣ въ року 1885, Львів, 1885 таб. XL.

²) Fl. Zapletal, — Horjanska rotunda, с. 70.

³) Pamiętnik Ak. Um. w Krakowie, т. III, 1876.

⁴) Там само, с. 95; т. VII, с. 101.

⁵) J. S. Zubrzycki, — Zwięzła historia sztuki, т. I, Kraków, 1914, с. 198.

⁶) Dehio, — Handbuch der deutsch. Kunstdenkmäler, Berlin, 1922, II, с. 47.

Перші «романські» будови на Угорщині повстали також під сильним впливом візантійським. Деякі мадьярські дослідники, наприклад Р. Gerecse ¹⁾, звертають увагу на велику подібність угорських пам'яток мистецтва до візантійських будов і різьби VI—XI ст. в Равені, Венеції і Далмації. Цю подібність пояснює дослідник тим, що у всіх цих краях, а також на Угорщині працювали візантійські майстри. Але звідки саме приходили ці майстри, ще не висвітлено. Й. Пеленський м. і. звертає увагу на подібність порталів та орнаментальної різьби з Галичем. Для нас має особливий інтерес три хрещаті ротонди на Угорщині в Rába-Szent-Miklós перш. полов. XIII ст. ²⁾ в Jáku і Rarocz також з XIII ст. ³⁾ що своїм заложенням близько стоять до херсонеської і краківської хрещатих ротонд.

З інших країв одмітимо Далмацію, де коло Нони (Nona) збереглася, як нами зазначено вище, подібна до Херсонесу будова з IX ст.

Всі ці факти говорять за те, що до Польщі, Угорщини, Далмації та ін. країв Центральної Європи приходили зразки з якогось третього спільного джерела, при чім приходять тут на увагу і Україна—Херсонес.

V. Ротонди в Центральній Європі.

Округлі будови в романську добу були поширені в Німеччині, Франції, Англії ⁴⁾, а навіть Данії та ін. краях Зах. Європи. В Центральній Європі збереглося їх особливо багато в Баварії і Середньому Подунаю—головно в Чехії, Словаччині, Угорщині і Австрії, а також в сучасній Югославії і Румунії. Для нас мають особливе значіння ротонди в Чехії з огляду на топографічну близькість до ротонд в Західній Україні,—велику кількість їх в Чехії та нарешті тому, що чеські ротонди не тільки добре описані, але опрацьовані в більших збірних працях.

Погляди істориків мистецтва, щодо походження ротонд в Центральній Європі, не тільки не усталені, але виявляють велику розбіжність думок. Загально їх можна поділити на дві групи: одних, що шукали джерел на Сході, та їх противників що старалися генетично зв'язати романські ротонди з римським будівництвом. Не можна не зауважити, що ці погляди часто формувалися під впливом передвзятих релігійних орієнтацій в давніших часах і культурно-національної приналежності—в новіших часах, що спричинювало не малу шкоду для безсторонності і науковості досліджень.

Одна з найперших теорій про ротонди вказувала, що взірцем для них були Castellum в Подунаю, від чого виводили і саме слово «костел» ⁵⁾. Хоч ця теорія побудована більше на філологічному спорідненню, а не історично-мистецькому досліді, все таки повторялася навіть деякими новішими чеськими істориками, як Й. Браніш ⁶⁾ і Ф. Вацек ⁷⁾.

Рівно ж не вдержалася інша гіпотеза про романські ротонди—як наслідування церкви «Божого гробу» в Брусалимі, форма котрої могла бути принесена хрестоносцями ⁸⁾.

¹⁾ Die histor. Denkmäler Ungarns, 1896. За Пеленським.

²⁾ Henszlmann,—Magyarország műemlékei, 1876, с. 133. Цією книгою користувався автор в бібліот. музею в Кошицях.

³⁾ Mitteilungen Cent. Comis. 1856, сс. 46, 139.

⁴⁾ G. Heider,—Über die Bestimmung der romanisten Rundbauten... Mittheilungen Centr. Com., Wien, 1865, с. 53.

⁵⁾ E. Sacken,—Die Kirche und Rundcappelle zu Deutsch-Altenburg in Niederösterreich—Mitteilungen, 1856, с. 251. J. Janko, O etymologii słowa «Kostel», «čes. čas. Hist.», 1925, с. 164.

⁶⁾ J. Braniš,—Dějiny středověkého Umeni v čechach, Praha,—1892.

⁷⁾ Fr. Vacek,—Kostely, cirkve a chrámy v čechach, с. 91.

⁸⁾ E. Sacken,—Die Kirche und Rundcappelle, с. 253; K. Schaase,—Geschichte der bildenden Künste im Mittelalter, Düsseldorf, 1869, с. 195.

Погляд про візантійське походження ротонд з'явився порівнюючи давно, але в останні часи серед новіших дослідників не має багато прихильників. Джерело цих впливів шукали в різних місцях. Деякі німецькі дослідники навіть вважали ротонди за спеціально-слов'янський тип будов. Вказували також на Солунь, Київську Русь-Україну та Італію, переважно Равену. Про перших два джерела говорив чеський дослідник Мадль, опираючись на кирило-методійські традиції¹⁾. Загалом про візантійське походження ротонд висловилося цілий ряд істориків німецьких і чеських, наприклад, Ленер²⁾, що присвятив романському мистецтву і спеціально ротондам в Чехії велику збірну працю. Щодо Равенни, то ці впливи різні дослідники витлумачують неоднаково. Одні визнають тут переважаючі впливи візантійські,—інші, як наприклад Бірнбаум³⁾ під впливом новіших італійських істориків, вважають равенське мистецтво як розгалуження римського.

Всетаки переважаюча більшість, і то новіших дослідників, вважають романські ротонди в Центральній Європі за витвір чисто-романського стилю без залежності від східних впливів. І коли Б. Грубер влучно висловився, що раніш були схлонні усі будови, яких поява для археологів була загадкою, приписувати впливам східним або старослов'янським⁴⁾,—то в новіших часах ці загадки стараються розв'язати конче в Італії, навіть в тому випадкові, коли в якійсь країні є будови одного типу у великій кількості, а в Італії лише одна і то лише подібна. Власне так стоїть справа з поясненням Б. Матейки,⁵⁾ котрий, найшовши одну ротонду подібну до чеських в Луссе, проголосив її за первозір для всіх ротонд в Центральній Європі. К. Гут⁶⁾ заперечив це припущення, бо в дійсності трудно погодитися з поглядом Матейки, що мовляв усі інші ротонди в Італії з бігом часу зезли. Крім того дата заложення ротонди в Луссе не встановлена, існує навіть припущення, що будова походить з р. р. 1046—1115⁷⁾.

В останні часи з'явилося кілька спроб з'ясувати повстання романських ротонд з відомих римських округлих будов, котрі шляхом еволюції через ранньо-середньовічне мистецтво перетворилися в спрощений тип романських ротонд. На це вказували такі дослідники, як А. Вольтман⁸⁾, Й. Нейвірт⁹⁾, а з чеських Гут, що присвятив чеським ротондам вичерпливу монографію. Щоби ознайомити читача з цим новішим поглядом, постараємося виложити цю еволюцію форми округлих будов у можливостислому вигляді.

Найстарші надгробні будови були власне центрального заложення (Егіпет, Мала Азія, Рим). Округлий надгробок з 6 півкольніми нішами (апсидами) був і на Via Appia в Римі, побудований в 4 ст. В палаці Діоклета в Спліті (Спалато—Spalato)¹⁰⁾ зберігся храм Юпітера (мавзолей

¹⁾ K. V. Mádl, Okrouhlé kostelíky v čechach, «Památky archeol.», XIV, Прага, 1889, с. 426.

²⁾ F. J. Lehner, —Dějiny umění národa Ceskeho, I. Прага, 1903, с. 234.

³⁾ Birnbaum, —Ravenska architektura, I—II, Прага, 1925.

⁴⁾ B. Grunber, —Charakteristik der Baudenkmale Böhmens, Mittheilungen Centr. Com., 1856, № 10, с. 198.

⁵⁾ B. Matějka, —O povodu českých rot und romanských, «čes. čas. histor.», VII, с. 416.

⁶⁾ K. Guth, —Ceské rotundy, «Památky archeol.» XXXIV, P. 1924—1925, зош. 3—4, сс. 184—186.

⁷⁾ Birnbaum, Kotázce našich rotund, «Památ. arch.» 1926, с. 184.

⁸⁾ Al. Woltmann, —Deutsche Kunst, Leipzig, 1877.

⁹⁾ J. Neuwirth, —Geschichte der christlichen Kunst in Böhmen, 1888 с. 143.

¹⁰⁾ J. Niemann, —Der Palast Diokletians in Spalato, Wien, 1910, сс. 62—77. таб. IX; G. Kowalczyk, —Denkmäler der Kunst in Dalmatien, I, t. 1.

Диоклета)—центральна будова, восьмикутна на зовні і округла в середині з 8 нішами, з яких 2 півокруглі, 3 прямокутні, 2 трикутні і 8-ма вхід. По кількох століттях перерви появляється центральна будова в Аахені в р.р. 796—804. Пізніше в р. 822 побудовано поверхову ротонду у Фульдському кляшторі. (Поверхові округлі будови відомі були також римські). Аахенська і фульдська ротонда послужили зразком для пізніших цвинтарних каплиць т. зв. *carriagium*, або *ossarium* XII—XV ст. поширених в Центральній Європі. ¹⁾

В цій історичній схемі є вражаючі прогалини, найперше поміж римськими будовами і центральною будовою в Аахені і подруге в століттях IX—XI, котрі поки що нема чим заповнити. Це власне і є найслабше місце цілої теорії, особливо прогалини в IX—XI ст. Цю останню прогалину не заперечує і К. Гут (с. 183—184).

Поверхові цвинтарні ротонди чи т. зв. карнери збереглися у великій кількості в Баварії і долішній Австрії, при чім в цій останній не тільки з романської доби, але і готичькі, що походять навіть з XV ст. Звідси карнери поширилися до південної Моравії і Західної Словаччини (Baňska Štávnice, Krennice, Skalice) всі не давніші XIII ст.

Чеські ротонди дослідники Чехи датували IX—XIII ст., тоді як більшість німецьких дослідників цю дату пересували в межах XII—XIV ст. Щодо ієнези їх, то деякі чеські дослідники приписували повстання їх впливам Сходу, інші впливам римського будівництва або романської Італії (Lüsse). Більшість німецьких дослідників вели чеські ротонди від баварських, що визнали і деякі новіші чеські історики ²⁾. Найстарші ротонди в Чехії, замкові і цвинтарні з одною округлою навою і на $\frac{3}{4}$ округлою апсидою зі сходу, походять правдоподібно, з XI ст. (Přaha, Plzenec, Rapice, Hradešín, česká Třevova, Karlín коло Dobřichovice, Tynec nad Sázavou, Kostelec т. інші). Зміна у формах і просторовому об'ємі виникла в кінці XI або поч. XII ст., коли повстали підбанники (барабани) і бані значно вузчі від самої нави (Přaha, Znojmo, Želkovice, Holubice). Нарешті останнім етапом розвитку були ротонди з прибудовою квадратної чи округлої вежі в заходу (Budeč, Ríp, Libouň, Pzaronín, Pzední, Koranina).

На Угорщині ротонди збереглися головно в західній частині на правому березі Дунаю, в колишній Панонії. Всі походять, правдоподібно, з XIII ст. Крім хрещатих ротонд, про котрі була мова вище, збереглася зовсім округла будова без жадних прибудов з 10 прямокутними нішами, в Tótlak ³⁾. Ротонди з півкольными апсидами є в Óskü і Kallósy ⁴⁾, з прямокутною апсидою—в Peregh ⁵⁾. Про походження ротонду на Угорщині також є кілька гіпотез. Тут приходять на увагу Візантія, Італія, Баварія і Австрія.

VI. Горяни.

Горяни—село в 4 кілометрах на південний схід від Ужгороду з переважаючим населенням українським (греко-католиків 727, римо-

¹⁾ Зіставлення будов центрального заложення як на Сході, так і на Заході і між ними ротонд складного типу див. в праці Н. Gogner, Die Grundrissdispositionen der zwischiffigen Zentralbauten von der ältesten Zeit bis zur Mitte des IX. Jahrhunderts. Strasburg, 1906.

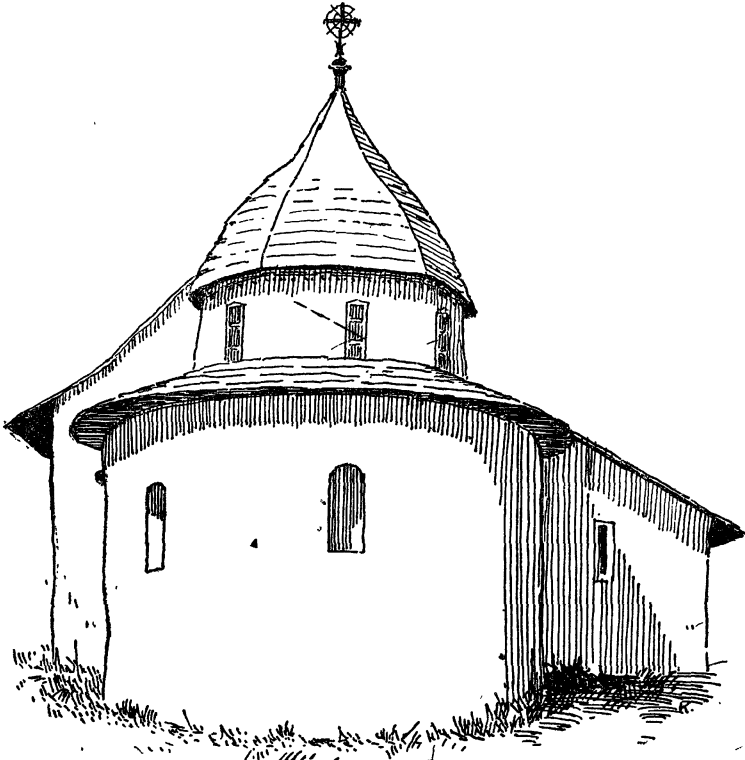
²⁾ V. Birnbaum, — Dějepis výtvarného umění v českach, Praha, 1923, se. I, с. 24. Його-ж, — Kótázce našich rotund, «Památky archeol.», Praha, 1926 с. 184.

³⁾ Die Osterr.-Ung. Mon. Ungarn, 1896, IV, с. 133.

⁴⁾ E. Hensmann, — Die mittelalterliche Baukunst in Ungarn, «Österreichische Revue», 1865, II, с. 201.

⁵⁾ Там само, с. 204.

католиків 161, кальвіністів 138). Тут збереглася церква (тепер католицький костел) з середньовічної доби і то досить добре захована. Будова складається з найстаршої східньої частини-ротонди і пізнішої одностовпної готицької прибудови і захристя, правдоподібно, кін. XV чи XVI ст. Будова розташована на високому горбу, що панує над цілою околицею на десятки кілометрів. Навколо будови йдуть земляні вали, правдоподібно, з колишнього замку.

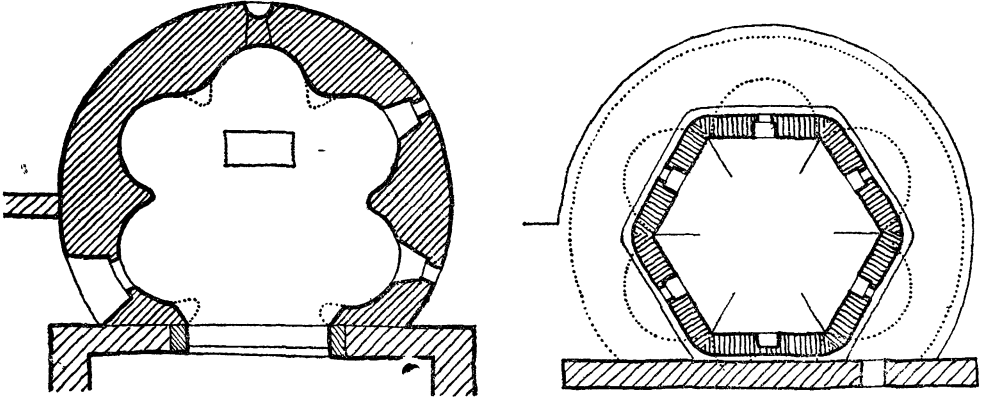

№ 9. Ротонди в Горянах XII—XIII ст. Сучасний вигляд за рис. М. Кричевського.

Ротонда в пляні (рис. 10—11) назовні округлої форми, в середині має 5 півокруглих заглибин розположених навколо середнього кола, шоста заглибина була зруйнована, коли добудовано готицьку наву. Півкольні заглибини мають сферичні склепіння. Над ними підноситься низький підбанник шостикутньої форми (рис. 11). Стіни підбанника похилі до середини будови. Підбанник вінчає баня, яка у спідній частині є шостигранна, а у верху, правдоподібно, сферична. До ремонту 1912 року готицька прибудова і ротонда мали спільний дах, як це виображено на поганенькому рисунку в мадярському часопису «Magyarország Műemlekei» (IV, рис. 222-а). Під час ремонту 1912 р. цей спільний дах розібрано і побудовано нову дерев'яну баню над ротондою у формі середньовічного шолома (рис. 9). Так само і зубчастий гзимец в підбаннику повстав у 1912 р.

Первісний вхід до ротонди був, правдоподібно, в південного заходу, на що вказує інша кладка в південно-західній ніші—можливо в пізніщі часи заложені двері. Скільки було вікон в нижчому ярусі ротонди—не можна встановити без зняття тинку. Неперечно, що первісне східне

вікно в пізніші часи було замуроване, бо від вікна залишилася лише ніша назовні будови. Два інші вікна, існуючі тепер, що виходять на південь, з пізніших часів: одно з них поширене з первісного, друге (з полудневого заходу) пробито навіть в іншому місці, бо вісь вікна не

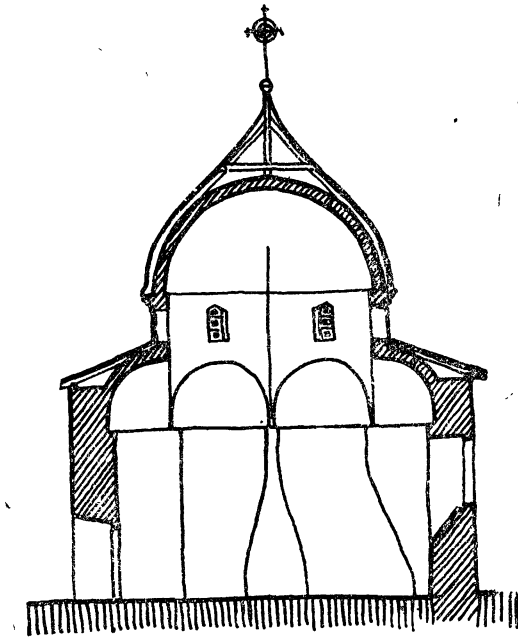
№ 10—11. План першого і другого яруса ротонди в Горянах, XI—XII ст.

відповідає осі заглибини ротонди. Так само і двері з ротонди до захристя повстали пізніше. Первісне східне вікно з півкольним закінченням (рис. 9) помірної пропорції і відповідного до цілості будови розміру.

Підбанник має 6 вузеньких малих вікон, які закінчуються трьохкутною формою або прямокутною, хоч деякі віконця вказують, що їх первісна форма була з півкольним закінченням. Таке первісне закінчення збереглося в деяких вікнах за теперішніми рамами; одно вікно збереглося також з західного боку коло прибудови. І це є певним доказом, що ротонда з самого початку стояла окремо від інших забудовань.

Уперше план і перекрій горянської ротонди було опубліковано в згаданому мадярському виданні (1913, зosh. III, с. 290—291). Точніші обміри були виконані архіт. Свободою в 1924 р., якими ми почасти і користуємось (рис. 12 перекрою).

Літописних та інш. документальних звісток про горянську ротонду не існує, немає також жадних деталей, котрі б

№ 12. Перекрій ротонди в Горянах. Обміри архіт. Свободи.

ясно промовляли про стиль будови. Тому не дивно, що ціла дотеперішня література точиться головню коло питання провенієнції та часу заложення цієї інтересної і своєрідної пам'ятки середньовічного мистецтва на Закарпаттю.

В перших мадярських публікаціях ¹⁾ зазначено, що горянська ротонда повстала з передроманської або початку романської доби ц.т. X—XI ст., але на чому ґрунтується таке твердження—невідомо. По світовій війні з приводу Горян появилось чимало статей, заміток та більших розвідок, які одначе ще більше заплутали питання провенієнції будови. На думку М. Новаківського ²⁾, ротонда збудована в чисто-візантійському стилі і є найстаршою пам'яткою візантійського мистецтва на Закарпатті. В. Пачовський ³⁾ висловлює здогад, що вона збудована в стилі галицьких храмів, котрі повстали під впливом романським. І. Краль ⁴⁾ ставить гіпотезу про повстання будови в IX ст. за часів Великої Моравії і говорить про її візантійський стиль. Інший чеський-дослідник Ф. Заплеталь ⁵⁾ таку ранню дату називає легендою і, спираючись на цілий ряд праць загалом заперечує, щоби Закарпаття (від Попраду до Тіси) колись належало до Великої Моравії.

Ф. Заплеталь дав також основну розвідку про горянську ротонду ⁶⁾. В ній автор цілком слушно зазначає, що в Середньому Подунаю не заховалося досі ні одної круглої будови, котру можна було би уважити за зразок або принаймні за аналогію горянської ротонди,—зокрема, нема таких будов ні в чеському, ні в угорському середньовічному будівництві. Мало правдоподібно, щоби горянська ротонда повстала під впливом німецького чи взагалі західньо-романського будівництва ⁷⁾. Далі приходить до висновку, що будова могла бути побудована після романської доби кн. Федором Коріятовичем або його жінкою в р. р. 1393—1414, майстрами з новгородсько-псковської округи в старих традиціях Борисоглібської ротонди у Вишгороді під Києвом, або майстрами, що прийшли з кн. Ф. Коріятовичем із Новгороду Литовського або з українського Поділля ⁸⁾. Покликування на новгородсько-псковських майстрів у праці Заплеталі висловлено лише у формі гіпотези. Для цього бракує фактичних даних про ротонди у псковсько-новгородській окрузі та яких-будь зв'язків з Ужгородом. Покликування Ф. З. на храм Петра і Павла в Новгороді на Славні з р. 1367 ⁹⁾, де, мовляв, як і в горянській ротонді, помічаємо «могутність мурів, урочисту гладкість стін, архаїчну простоту», розуміється, не може вважатися ще доказом для такої спільності.

Зовсім протилежних поглядів притримується В. Залозецький, що присвятив горянській ротонді розвідку в мовах українській і чеській ¹⁰⁾. З порівнянь цих двох статей виходить, що погляди автора не усталені. Так, наприклад, в українському тексті (ст. 6) він говорить навіть про «передроманські» стилеві тенденції горянської ротонди, тоді як в чеському тексті про них замовчує. На сс. 8 і 10-11, вказує на равенські впливи і «анальогії» горянської ротонди в Німеччині—в чеському тексті говорить

¹⁾ «Magyarország Műelmékei», Будапешт, 1913, III с. 276.

²⁾ «Руська Нива», Ужгород, 1921, 5 квітня.

³⁾ Історія Подкарпатської Русі, I, 1921 с. 128.

⁴⁾ J. Krala A. Svoboda, Turistický průvodce Podkarpatskou Rusí a Slovenskem východem, Mukačev, 1923, с. 18.

⁵⁾ časopis Vlasten. spolku musejn. v Olomouci, Olomouc 1926, ч. 1—4, ст. 120.

⁶⁾ Fl. Zapletal, Horjanská rotunda, «Pozor», Olomouc, 1922, 10 září.—26 listop. і окремо, Olomouc, 1923.

⁷⁾ Там само, с. 13 і 19. Цей погляд підтримує і К. Гур (česk. časop. histor. Praha, 1927, с. 382).

⁸⁾ Zapletal, с. 44 і 88.

⁹⁾ И. Грабарь, —История русск. искусств., I, сс. 209—210.

¹⁰⁾ Горянська замкова каплиця, «Науковий Збірник «Просвіты», Ужгород, 1925 і окремо Ужгород, 1925, с. 20. — Hradní kaple v Horjanech, «Památky archeolog.» 1924—1925, с. 372—382.

про це не так рішуче. Загалом в ужгородському виданні не спиняється над подібностями на Сході і «рішуче» відкидає «східні» впливи, тоді як в празькому виданні вказує (правда, в примітці) на подібності в Царгороді, Вірменії і Грузії. Є також інші помилки і недостачі в цих статтях. На одну з таких вказував м. і. К. Гут¹⁾, що В. Залозецький дає ґотицьку прибудову другою половиною XV ст., тоді як фрески в тій самій добудові—початком XV ст.

Остаточний погляд В. З., що горянська ротонда побудована в XI—XII ст. і в стилістичному відношенні належить до переходового ранньороманського стилю. Цей «стиль», на думку В. З-го, прийшов до Ужгороду просто з Риму через Далмацію. Хоч все це сказано аподиктично і дуже «рішуче», але від цього твердження В. Залозецького не набирають більшої доказовості. «Цілком ясні» романські і ґотицькі деталі ротонди зовсім не ясні. Східне вікно будови ще нічого не говорить про романський стиль, бо такі самі вікна уживалися і у византійських будовах, так само як і система викружок (півкольних ніш). Отже ці особливості горянської ротонди, що, як каже В. З. «єдино, що з точністю вказують» на романський стиль²⁾, зовсім не вистачають для окреслення стилістичних рис. Рівно ж трьохкутне закінчення вікон у підбанняку не є жадним доказом про пізніші ґотицькі впливи. Відомо, наприклад, що трьохкутна форма отворів і навіть склепінь уживалася в Києві ще в XI ст. «Римське» джерело округлих, центральних будов є так далеке топографічно і хронологічно від Горян, що ще не дає відповіді на питання про походження нашої ротонди. Шлях через Далмацію також дуже проблематичний. В. Залозецький слідом за Ф. Заплеталем вказує на баптистерій в Зарі (Zara) в Дальмації, який читача має остаточно переконати про «чисто-романське» походження горянської ротонди. Але коли Ф. Заплеталь лише звертає увагу на подібність з Горянами³⁾, то В. Залозецький говорить вже про «найбільш вражаючу аналогію»⁴⁾. При статті Залозецького долучено плян цього баптистерія в Зарі, при чім лише внутрішнього вигляду, крім того стінки тут заштриховано таким способом, що у глядача може бути враження, що назовні баптистерій є або округлий або що його форма найменше невідома. Між тим в дійсності, цей баптистерій має не ніші, але апсиди, що виступають на зовні будови⁵⁾, тому про аналогію з Горянами не може бути мови. В тій же Зарі є інша центральна будова, яка дає вже більшу подібність до Горян. Ця остання будова має 6 півкольних ніш в середині і назовні п'ятикутньої форми⁶⁾. З рештою постійні покликування В. Залозецького на Равенну і Далмацію зовсім ще не говорять про «чисто романські» впливи, а скорше византійські. Правда, деякі дослідники і між ними Бірнбаум⁷⁾, на авторитет котрого покликується Залозецький, вважають равенську архітектуру, як вияв і різновидність римського мистецтва, але ці погляди, як було вище зазначено, загалом ще не визнані, потребують більшої доказовості, та мають противників дуже сильних, між котрими можемо, наприклад, вказати на Діля. Зрештою факт подібності горянської ротонди з Зарою ще не говорить на впливи Дальмації. Вище ми

¹⁾ Česk. časop. histor., 1927 р. с. 380.

²⁾ Památky archeolog., с. 377.

³⁾ Horjan. rotunda, с. 86.

⁴⁾ Památky archeol., с. 377.

⁵⁾ Порівн. плян баптистерія в Зарі в «Mitteilungen d. Centr. Comis., 1884, с. XCVIII, fig. 5.

⁶⁾ Dehio-Bezold,—tekst I, с. 24.; Atl. I, таб. I, рис. 9. Про дню останню будову Залозецький не згадує.

⁷⁾ Birnbaum,—Ravenska architektura, Praha, 1925.

визначили спорідненість церкви коло Нони в Далмації з IX ст. з Херсонеським баптистерієм з 600 р., що промовляло би, з таким же успіхом, про впливи, що йшли в поворотному напрямку.

Щодо якоїсь спіритуалістичної «аналізи» Залозецького, просторового розподілення і архітектурного розчленування окремих форм горянської ротонди, які ведуть В. З. просто до римських ротонд, то це очевидно належить до спеціальних уподобань автора, які особливо яскраво з'ясувалися в ужгородському виданню та пізніших писаннях і то не тільки історично-мистецького змісту...

Назва горянської ротонди «замковою», яку дав Залозецький, також треба вважати не доведеною, так само як і припущення К. Гута, що вона була цвинтарною ¹⁾.

Закінчуючи загальний огляд головнішої літератури про горянську ротонду, не можемо не згадати рецензію I. Vašica, з цілого ряду інших рецензії, які з'явилися в приводу розвідок Ф. Заплеталя і В. Залозецького. Вашіц пише: «І якщо були би ще більше скептичні до припущення Заплеталя, мусимо признати, що його причинок до рішення питання повстання горянської ротонди має велику ціну вже своїми загальними увагами» ²⁾. Ця обережність, з якою висловлюється рецензент, є дуже на місці, з огляду на цілий ряд складних питань, що з'являються при дослідженню ротонди в Горянах.

На наш погляд, самотнім засобом для вирішення як дати будови так і її провенієнції може бути матеріял і техніка кладки, на що не звернули увагу ні Ф. Заплеталь ні В. Залозецький. Правда, при теперішньому стані, коли будова отинкована в середині і назовні, трудно визначити технічні особливості кладки, але в деяких місцях тинк облупився і відкрив старий мур. Принаймні при огляді будови, яку перевів автор цих рядків у літі 1925 р., можна було помітити, що мур складається з двох родів цегли. Новіша цегла кольору цинобер, звичайного для наших часів розміру, походить очевидно з часів ремонту 1912 р., коли стіни в деяких місцях облицовувалися новим матеріялом. Стара цегла темно-червоного, малинового кольору, дуже міцна, плотна і не така пориста як нова. В одному місці цегла остільки відкрита, що можна було зняти її розміри: 30 см. ширини і 4—5 см. грубости. Як свідчать місцеві свідки ремонту 1912 р., стара цегла була квадратної форми. Квадратову цеглу було знайдено також при розкопках коло горянської ротонди, переведених в літі 1926 року. На жаль, розкопки велися по аматорськи при допомозі війська і були скоро урядово припинені. Оскільки відомо авторові цих рядків, звіту чи опису цих розкопок досі опубліковано не було. Як зазначено вище, ротонда в 1912 р. була наново отинкована, але в деяких місцях можна зауважити сліди старого тинку. Цей старий тинк значно міцніший від нового з досить дрібним одностайним піском червоної барви.

Для порівняння горянської ротонди з іншими пам'ятками світового мистецтва приходять на увагу найперше ротонди у Вірменії, хоч і тут не знаходимо якоїсь більшої аналогії. Наприклад, в Ані церква Григорія з X ст. ³⁾ має 6 апсидальних півкольних заглиблень, які назовні закінчуються чотирьохкутною формою, підбаник тут 6-тигранний, але лише всередині, тоді як назовні форма його округла. Три інші ротонди в тому самому місті Ані ⁴⁾ подібні до попередньої

¹⁾ česk. časop. histor., 1927, с. 381.

²⁾ časop. vlasten. spolku musejn. v Olomouci, 1926, ч. I—4, с. 152.

³⁾ Strzygowski,—Armenier u. Europa, I, с. 126, fig. 129.

⁴⁾ Там само, сс. 128, 130, fig. 132, 134 і 136.

будови мають підбанники 12-ти гранної форми назовні. З інших візантійських округлих будов треба згадати деякі будови типу ротонди, в середині з заглибленнями, в Сирії і Малій Азії, наприклад при церкві в Dere Ancy¹⁾, далі ротонду в Солуні з 7 заглибленнями в середині і склепінчастою банею і церкву Сергія і Бакха в Царгороді, яка в середній частині є восьмикутна з округлою (в пляні) банею і 4-ма півкольными заглибленнями²⁾.

В Центральній Європі деякі подібності до горянської ротонди здибаємо в Німеччині в містах Marienburg коло Вірцбурґа, Altötting, Ludwigstadt і Gessenberg. Тут збереглися округлі будови з 8 півкокруглими заглибинами всередині будови і восьмикутними підбанниками. Ф. Мадер³⁾ датував першу будову меровеїською добою (VII—VIII ст.); а ротонду в Altötting'у каролінгською добою (VIII—X ст.), про цю останню говорив, що побудована ломбардськими майстрами. Так само і Dehio⁴⁾ називає будову в Altötting ранньо романською, тоді як Otte датує її XII ст.⁵⁾ Марійська каплиця в Ludwigstadt походить з X ст., і в пізніші часи була перебудована⁶⁾. Замкова каплиця в Gessenberg'у походить також з романської доби⁷⁾.

З інших будов Центр. Європи може прийти на увагу хіба лише округла будова в Тóтлак на Угорщині з 10 прямокутними заглибинами⁸⁾.

Всі ці будови своїми формами стоять досить далеко від горянської ротонди. Таким чином в Центральній Європі не знаходимо подібних зразків.

Матеріал горянської ротонди—цегла вказувала би на східне, візантійське походження, тоді як усі ротонди романського стилю в Середньому Подунаю побудовані зі шліфованого правильно обробленого каменю.

Ясні і логічні форми будови, центральність заложення і просторового об'єму, широкий підбанник, спосіб перекриття зі сферичною банею, відсутність дрібних прикрас—все це промовляє за візантійський стиль. Маючи також на увазі етнічний склад населення Закарпаття і зразки округлих будов на Україні (Херсонес—Вишгород—Галич) приходимо до висновку, що будова повстала руками майстрів українсько-візантійської будівельної умілости.

Час повстання будови встановити без ніяких документальних свідочств, розуміється, важко. Але коли прийняти її українсько-візантійське походження, то найбільш правдоподібна дата була би в межах XII—XIII ст.⁹⁾ В цей час будівнича чинність особливо інтенсивна була в сусідньому Галичу, який, цілком природно, міг бути тим пунктом

¹⁾ С. Diehl,—Manuel d'art byzantin, Paris, 1910, с. 95.

²⁾ Pulgher,—Les anciennes églises byzantines, Wien, 1880, таб. II рис. 1.

³⁾ F. Mader,—Die Kunstdenkmäler des Königreichs Bayerns. Stadt Würzburg, 1915, сс. 403—408. J. Rahn (über den Ursprung und die Entwicklung des christlichen Central- und Kuppelbans, Leipzig, 1866) датує ту саму будову VIII ст. і то лише спідню частину.

⁴⁾ G. Dehio,—Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler, III, Берлін, 1908, с. 14.

⁵⁾ Otte,—Handbuch Kunst-Archäologie des Deutschen Mittelalters, Leipzig, 1885, II, с. 101.

⁶⁾ Dehio, I, Berlin, 1905, с. 187.

⁷⁾ Dehio—Bezold, II, таб. 206, рис. 1—2.

⁸⁾ Die Österr.-Ung. Monarchie, Ungarn, IV, с. 133.

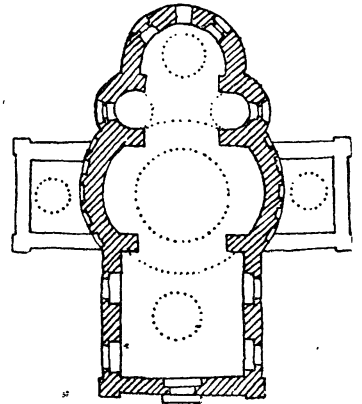
⁹⁾ На цю дату горянської ротонди автор вперше вказав у своїй розвідці: Архітектура старокнязівської доби, Прага, 1926, с. 28. К. Гут в рецензії на працю Залозецького (Český časop. histor., Praha, 1927, с. 382) також висловив погляд, що горян. ротонда може походити з другої половини XII ст. або і пізніш.

звідки приходили чи переходили майстрі старо-української школи, тим більше, що зносини поміж Галичиною і Угорщиною в той час були особливо живі. Цілком виключати західні романські впливи також не можна, але цікаво, що наколи в Галичу вони виявлялися досить сильно (церква Ільї, Пантелеймона та ін.)—на Закарпаттю, приблизно в той самий час, задержано не тільки візантійські форми, але навіть будівельну техніку і матеріял.

VII. Л а в р і в.

Лаврів—село і монастир в 12 кілометрах на південний захід від старого Самбору на Бойківському Підгір'ю. Тут збереглася старовинна мурована церква Онуфрія, де первісна середня частина будови становила ротонду (рис. 13).

Старі літературні джерела слідом за Л. Зелінським¹⁾, ґрунтуючись на неправих грамотах, відносили засновання монастиря і самої церкви до часів кн. Льва—р. 1292. Перший більш докладний, хоч і не зовсім точний опис будови подав Ф. Лобеський²⁾. Він між іншим вказував, що центральна частина будови складається з ротонди, завершеної великою банею. В. Площинський³⁾, який використав багато документальних джерел самого монастиря, встановив, що село Лаврів заложено коло 1550 р. а монастир існував уже з початку XV ст.

№ 13. Реконструкція первісного плану церкви в Лаврові, XV ст. (За М. Голубцем).

Перші досліді над Лаврівською церквою, як пам'яткою старовинної архітектури, перевели Мокловський і Соколовський⁴⁾. На думку Мокловського найстарша частина церкви—вівтар з апсидою, конхи і середня частина будови (окрім бабинця), повстали в кінці XIII ст. Решта бабинець і бокові прибудови коло середньої частини, походять з 1676 р. Форма віконних, мурів, романський фриз і окапи, що обігають вівтар на зовні та гостролучні склепіння усередині храму вказують, що будова в стилістичному відношенні належить до переходової доби від візантійсько-романського до готичького стилю. Соколовський звернув увагу м. і. на візантійсько-афонське походження плану церкви. Цей план, опублікований Мокловським і Соколовським, є хрещатої форми з квадратною середньою частиною.

До відмінних результатів прийшов М. Голубець під час своїх дослідів над лаврівською будовою і головно фресками, які він перевів у літі 1925 р.⁵⁾ Дослідник припускає, що збережені фрески в бабинці походять з XV або XVI ст. Покійний архітект В. Пещанський—великий знавець малярської техніки, встановив на підставі хемічної аналізи, що фрескова заправа лаврівських фресок бабинця походить з доби

¹⁾ «Lwowlanin», Львів, 1842, VI.

²⁾ «Rozmaitości», Львів, 1859.

³⁾ «Науковий Сборникъ Галиц. Рус. Матици», 1866.

⁴⁾ K. Mokłowski i M. Sokółowski, «Do dziejów budownictwa cerkiewnego na Rusi Czerwonej». «Sprawozdania Komis. do bad. hist. sztuki», т. VII, зош. IV, Kraków, 1905.

⁵⁾ М. Голубець—Лаврів (замість комунікату) «Діло», Львів 1925, ч. 221—225.—Його ж більша розвідка в «Записках ЧВВ», Львів, 1926.

не пізніше XV ст. На думку М. Голубця, головна нава з бабинцем і вівтарна частина побудовані не пізніше XV ст., а бокові (південна і північна) прибудови—в XVII ст. Зі старих мурів залишилися лише долішні частини, тоді як верхні частини і перекриття походять з пізніших часів. Подана М. Голубцем реконструкція первісного пляну будови (рис. 13), дає середню частину у формі ротонди¹⁾.

З історії будови знаємо, що манастир горів в р.р. 1707, 1767 і 1774), а в кінці XIX ст., церква була перероблена: замість шістьох бань залишилася лише середня з гранчастим підбанником, інші бані заступлені невеликими маківками. Сучасний свій зовнішній вигляд, а почасти й внутрішній завдячує лаврівська будова ремонту 1910—1914 років. Тоді наново отинковано стіни, які в їх горішній зовнішній кондигації «украшено» романським зубчастим фризом і окапом, що до того часу прикрашував тільки вівтарну частину, далі у варварський спосіб обвалено гостролучне склепіння у вівтарі й заступлено новим більш плескатим склепінням, а бабинець перекрито звичайною плескатою стелею. Крім того, старі двері з різьбою замінено новими, пороблено псевдо-романські портали і т. ін. Таким чином позбавлено пам'ятку зразково-переходового стилевого характеру, який послужив основою для студій Мокловського і Соколовського.

Плян Лаврівської церкви з бічними конхами (півкольными виступами коло вівтаря) не залишає сумніву, що тут маємо діло з візантійсько-афонськими впливами, що йшли до нас в XV—XVII ст. через Молдаво-Балахю і Буковину до Галичини і Поділля (Кам'янець, Могилів, Зінків, Межибіж²⁾). Найстарші зразки таких будов збереглися в українському Сереті на Буковині: Трьохсвятительська церква і церква Івана, обидві коло 1400³⁾. Тому навряд чи можна датувати лаврівську будову давніше XV ст. Порівнюючи з буковинськими будовами (Серет, Путна, Сучава та ін.), лаврівська церква дає значні відхилення, зосібна тут мало розвинені конхи, а основу складає ротонда. Трьохдільні ротонди (квадратовий бабинець + коло + апсида), як було вище зазначено, відомі в Центральній Європі, на Україні були в Галичу і Мукачові, але лаврівська будова рівніться від них тим, що у своїй вівтарній частині має дві конхи типові для візантійсько-афонської архітектури XIII—XV ст.

VIII. Кам'янець.

В Кам'янецькому замку на Поділлі була каплиця св. Михайла округлої форми назовні і гранчастої неправильної форми всередині. Її побудував кам'янецький староста Микола Бжеський р. 1575, про що свідчив напис на внутрішній стіні каплиці, записаний істориком Пржездецьким в середині XIX ст. 4).

Обміри замку, які перевів автор цих рядків у році 1918, в'ясували, що каплиця служила одночасно і вежею, але безпосередньо не входила в передову оборонну лінію замку.⁵⁾ Про це свідчать і гравюри замку другої половини XVII ст.⁶⁾ Твердження А. Прусевича⁶⁾, що каплиця Михайла була улаштована в т. зв. «Денній» оборонній вежі замку, побудованій в

¹⁾ Порівн. М. Голубець,—Галицьке малярство, Львів, 1926, с. VI.

²⁾ Є. Січинський,—Муровані церкви на Поділлі, Л. 1925.

³⁾ K. Romstorfer,—Die Kirchenbauten in der Bukowina, Mittheilungen d. Centr. Comis., Wien, 1896, ss. 73—74, fig. 72. Плян Mitt. 1895, с. 251.

⁴⁾ Przewdzieski,—Podole, Wołyń, Ukraina, Wilno, 1841, I, с. 191.

⁵⁾ Є. Січинський. Оборонні замки Західного Поділля, Київ. 1928, с. 19-рис. I. Загальний плян замку на рис. 4.

⁶⁾ Al. Prusiewicz,—Kamienec-Podolski, Warszawa, 1915 с. 100.

1542 р., не відповідає дійсності, і основане на незнайомстві автора з загальною ситуацією і пляном замку. Навпаки т. зв. «Денна» вежа—одна з найбільш відповідальних оборонних веж замку (котру турки в 1699 р. підминували і завдяки цьому захопили замок)—значно виступає назовні поза загальною лінією оборонних мурів, тоді як каплиця - вежа св. Михайла побудована у внутрішньому дворі замку і лише притулена до «Денної» вежі-бастіону.

Через те що Михайлівська каплиця в Кам'янецькому замку є в цілковитих руїнах, не можна встановити, яке було її перекриття, просторовий об'єм та окремі архітектурні форми. Оскільки збереглися мурі, можна припустити, що ціла будова була поверхова і каплиця займала лише середній поверх, а нижчий і верхній поверхи служили для інших потреб, як це звичайно робилося в оборонних замках.

ІХ. Мукачів.

Історичні джерела про монастир в Мукачеві на Закарпаттю давали деякі відомості про стару муровану церкву, побудовану в 1661 р. і розібрану на поч. ХІХ ст., але якої форми і характеру була ця будова та хто був будівничим—в теперішній літературі не було жадних звісток.

В літі 1925 р. автор цих рядків, відбуваючи дослідчу по-дорож по Закарпаттю і перебуваючи в Мукачівському монастирі, знайшов рисунок цієї первісної мурованої церкви, який є покищо одиноким джерелом для пізнання архітектурних форм зруненої будови (рис. 14). Про нахідку рисунка з'явилася, за згодою автора, інформаційна стаття Ф. Заплеталя в 1925 р. ¹⁾ В тому ж році автор цих рядків умістив коротку згадку про нахідку у своєму підручнику історії мистецтва ²⁾. Пізніше, в р. 1926 з'явилася згадка про мукачівську ротонду разом з рисунком її в статті А. Странського про дерев'яне будівництво на Закарпаттю ³⁾.

№ 14. Ротонда в Мукачівському монастирі
Рисунок поч. ХІХ ст.

Про Мукачівський монастир чи т. зв. «Чернечу гору» в старій літературі твердилося, на підставі фундаційної грамоти кн. Федора Ко-

¹⁾ F. Zapletal, *Zajímavý nález*. «28 Říjen», Praha, 1925, 31 říjen, č. 247. Автор складає подяку Вп. Ф. Заплеталю за цю статтю.

²⁾ Конспект історії всесвітнього мистецтва, ч. I. Перше видання, Прага, 1925, ст. 168 (Літографовано).

³⁾ A. J. Stránský, *Trojvěžaté cerkve Podkarpatskí*, «Stavitelské Listy»,— Praha, 1926, Roč. XXII, s. 386, рис. на с. 396. А. Странський не подає, звідки довідався про існування рисунку в Мукачівському монастирі та не згадує статті Ф. Заплеталя, яка мусіла бути йому відома.

ріятовича, що монастир заснував князь дня 8 березня 1360 р.¹⁾ Пізніше встановлено, що грамота ця підложна і була зладжена в р. 1420 тими манахами Василіянами, яких осадив кн. Коріятович коло Мукачева. Новіші дослідники висловлюють погляд, що сама грамота помиляється не в фактах, лише в даті, бо кн. Ф. Коріятович був володарем на Закарпаттю в р.р. 1394—1414, коли в дійсності міг осадити манахів коло Мукачева²⁾. Мукачівський монастир засновано, правдоподібно, коло 1418 р. З початку був дуже малий з малою деревляною церковою та іншими деревляними будовами.

Перша мурована церква монастиря побудована в 1661 році за православного єпископа Іоанкія Зейкана³⁾. Фунтатором церкви був молдавський воевода Константин Басараб. Про побудовання храму руками місцевих Українців свідчив також напис, уміщений на самій будові:

«Теодор Коріатович князем бил,
За отпушеніє гріхов монастир зробил,
Дравяна церква от віку зоставала,
А теразнейшого року 1661 каменная стала,
През Константина воеводу Молдавского
З Неделею на имя госпожею его.
Владикою на той час Іоанникій зоставал,
Зо Метичова (свого маєтку) о том ся пильно старал.
Року 1661 мая 13»⁴⁾.

Латинська напис під рисунком ротонди (рис. 14) також говорить про воеводу Константина Басараба як фундатора. До того ще додає, що храм побудований в «молдавському стилі». Треба зазначити, що семигородські князі та молдавські воеводи в той час мали великий вплив на територію Закарпаття, а від р. 1628 відомий мукачівський замок належав семигородському князю⁵⁾.

Щасливою нагодою нам відомо навіть ім'я архітекта, що побудував мукачівську ротонду. Був це львівський майстер, по походженню Італієць—Stefan Piemens, про котрого довідуємось з судового процесу, який відбувався у Львові. А саме, Piemens в р. 1662 позиває червоноводзького міщанина Андрія Буза на суму 260 зл. «за вимуровання руської церкви в Мукачові, на що півзаний Буза відмовляється, що не він має платити за церкву, але воевода молдавський Константин яко властивий фундатор⁶⁾». Документи 1640 р. називають Piemens'a «Hungarns Mucator»⁷⁾. Відомо також, що будівничий оженився у Львові з дочкою

⁶⁾ Acta Consul. p. 1662, cc. 178—179. За Лозінським: Sztuka lwowska, Львів, 1898, ст. 98.

іншого львівського майстра, теж Італійця по походженню, Альберга Кієляра⁸⁾.

З того бачимо, що Piemens був сталим мешканцем Львова (1640—1662 р.р.) і, правдоподібно, закликаний до Мукачова зі Львова. З судового процесу також можна заключити, що учасником і зглядно фундатором церкви не був лише воевода Басараб, бо в противному разі будівничий знав би до кого звертався з претензіями. Наколи ж фундатором

¹⁾ Базилевич.—Brevis Notitia Foundationis Theodori Koriatovits Cassoviae, 1799, ч. II, cc. 83—86; Др. В. Гаджега.—Перва спроба історії греко-католицької Мукачевської єпархії, «Науковий Збірник «Просвіты», Ужгород, 1925, с. 6.

²⁾ І. Кондратович.—Князь Федор Коріятович и Мукачевскій макастырь» Подкарпатска Русь», Ужгород, 1923, ч. I cc. 30—32.

³⁾ Петровъ.—Матеріали для історії Угорської Русі, II, СПб. 1906, с. 21.

⁴⁾ М. Грушевський, Ілюстрована—Історія України, Відень 1921, с. 441.

⁵⁾ Słownik geograficz. t. VI, Warszawa, 1885, с. 806.

⁶⁾ Acta Consul. p. 1640, с. 476. За Лозінським.

⁸⁾ Там само, с. 98.

був лише один Басараб, то факт невиконання грошей будівничому свідчить, що воевода не дуже був ретельний у своїх зобов'язаннях.

Мукачівська ротонда стояла ще в р. 1823, але скоро після того завалилася, за іншими джерелами була розібрана в р. 1826¹⁾.

Замість ротонди була побудована нова барокова церква в р.р. 1780—1804. Інші монастирські будови в р.р. 1766—1772. Як свідчать місцеві манахи, нова церква побудована на новому місці, а від старої залишилися під землею фундаменти, які ще донедавна були на поверхні землі. Хоч місце старої церкви відоме, але жадних дослідів і розкопок досі не було переведено.

Щодо самого образка мукачівської ротонди, то стиль і манера рисунка, зосібна дерев перед будовою (рис. 14), не залишають сумніву, що він виконаний в початку ХІХ ст. Рисунок досить поправний, хоч зроблений другорядним малярем. На відворотній стороні образка є напис «1889», зроблений похапцем олівцем неперечно зовсім недавно.

З рисунка можемо досить добре з'ясувати характер цілої будови та окремих архітектурних форм. Середня округла частина мала, правдоподібно, склепінчасте перекриття, натомість $\frac{3}{4}$ -округла східня апсида такого склепінчастого перекриття не мала. Це останнє впливає з того, що апсида є однакової висоти з середньою камерою, тоді як склепінчасті романські апсида були завжди нижчими. Квадратова в основі вежа, по площі значно меншого розміру від середньої частини, а по висоті перевищує її. Вхід до церкви був через вежу. Усі вікна будови мають півкольне закінчення. Перекриття усіх трьох камер типово-барокове, яке зустрічаємо і в деяких деревляних церквах на Лемківщині і Закарпатті. Маківки барокових бань закінчені восьмираменними хрестами, також типовими для Закарпаття.

Мукачівська ротонда своїм заложенням дуже близько стоїть до церкви Ільї в Галичу і почасти до церкви в Лаврові. Можна навіть припустити, що львівський архітект Ріаменс—будівничий мукачівської ротонди, міг бачити ротонди в Галичу і Лаврові, бо перша в той час ще функціонувала, а друга не втратила свого первісного вигляду (перебудова її походить з 1676 р.).

Тип мукачівської ротонди відомий, як було зазначено, не тільки в Семигороді, але в цілій Центральній Європі, зокрема на Угорщині і в Чехії, де подібні ротонди з квадратною вежею відомі в Budeč, Liboun і Právořin. В Молдаво-Валахії ротонди були, порівнююче, мало поширені. «Молдавський стиль» мукачівської будови, як це свідчить напис під рисунком ротонди, більше говорить про амбіції фундатора-молдавського воеводи та «східню», «грецьку» приналежність церковної громади ніж про мистецько-стилістичні ознаки самої будови.

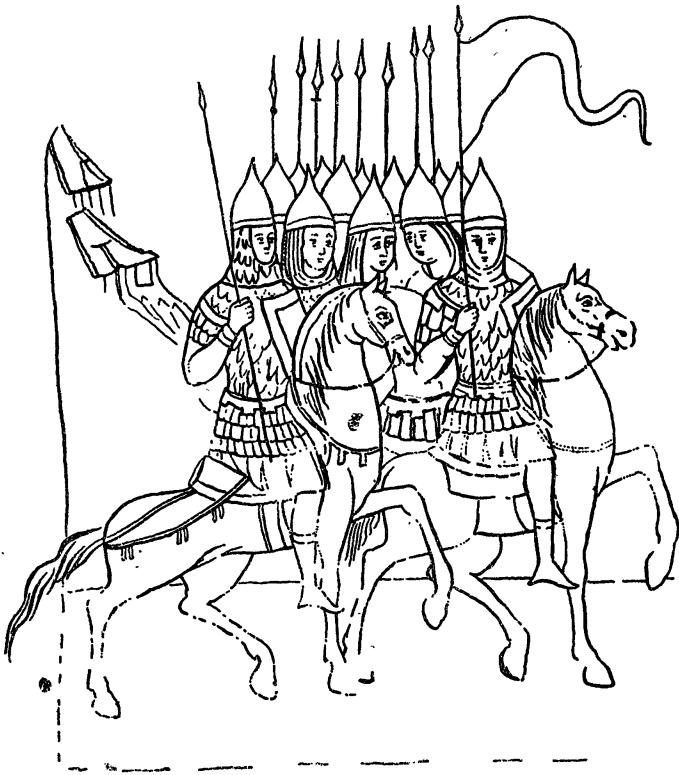
Не зважаючи на западливе підкреслення «грецької» обрядовості в одміну від «римського», «латинського», мукачівська будова значно більше піддалася західнім впливам, як всі інші ротонди на Русі-Україні. І коли галицька трьохдільна ротонда своїм заложенням з непомірно широким бабинцем значно різниться від згаданих чеських трьохдільних ротонд, то мукачівська ротонда ближче наближається до трьохдільних ротонд Центральної Європи, хоч і цілковито не втрачає своєрідних, оригінальних рис, оскільки це можна судити по збереженому рисунку ХІХ ст.

¹⁾ Дулишковичь,—Историческія черты Угро-Русскихъ, Ужгород, 1875. II, сс. 122—123.

В и с н о в о к.

Ротонди на Україні в старі часи не тільки були відомі, але досить поширені, особливо в Західній Україні. Джерелом їх можна вважати Херсонес, де збереглася хрещата ротонда (баптистерій) коло 600 р. та інша подібна хрещата будова ранньо-візантійської доби. Херсонеський баптистерій належить до сфери впливів Сирії і Малої Азії, що були невичерпанним джерелом в старохристиянську добу для всіх геленістичних осередків на цілому Сході.

Дальшим свідомством ротонд на Україні є мініатюри «Сказання о Борисі і Глібі» поч. XIV ст., де виображені будови типу ротонд. Якщо ці рисунки не вказують на існування ротонди у Вишгороді коло Києва 1115 р. то у всякім разі говорять, що цей тип будов був у нас відомий. Підтвердженням цього є інші рисунки, збережені на фресках Софійської катедрі у Києві та подібні зразки в Польщі, як наприклад рисунок ротонди на українських фресках 1471 р. у Кракові на Вавелю.

№ 15. Мотив з Мініатюр «Сказання» XIV ст.

В століттях XII—XIII ротонди відомі в Західній Україні, найперше в Галичу, де знайдені фундаменти трьохдільної ротонди, та в Горянах коло Ужгороду (збережена будова). Українське мистецтво старокнязівської доби, що спричинилося до зародження будівництва в Польщі, принесло туди і ротонди, про що свідчить цілий ряд пам'яток, передовсім центральна будова на острові оз. Ледниці, побудована візантійським способом і недавно знайдена хрещата ротонда в Кракові, що дає вражаючу схожість з херсонеським баптистерієм. Ці впливи візантійсько-

українського будівництва сягали, правдоподібно, аж до Шлеську і Угорщини, на що вказують деякі будови в цих країнах.

Якщо ротонди в Херсонесі, Вишгороді, Кракові і Горянах свідчать про переважаючі впливи візантійські, то в Галичу досить помітні впливи романські. Ця течія західнього мистецтва більш яскраво виступає в пізніших ротондах: в Лаврові на Бойківському Підгір'ю з XV ст., замкова каплиця в Кам'янці 1575 р. і церква в Мукачові 1661 р. Ротонда в Лаврові побудована в подібних до Центральної Європи зразках, рівночасно відбиває характер будівництва візантійського ренесансу, впливи котрого йшли до нас з Атону через Молдаво-Валахію і Буковину (укр. Серет). Нарешті трьохдільна ротонда в Мукачеві, рисунок котрої знайшов автор 1925 р. — побудована львівським архітектором, належить до типу ротонд, що були поширені в цілій Центральній Європі, зокрема в Чехії.

Збережені зразки округлих будов на Україні є особливо цінні як свідoctва мистецько-будівничої умілости на Україні, пізніше перенесені далеко на Захід. Між тим самі українські пам'ятки досліджені остільки зле, що не дають можливости робити ширші висновки та узагальнення, що мають вирішити також деякі важні питання з історії українського мистецтва, побуту та культури. Тому невідкладним завданням дослідчої праці на Україні є нові розкопки і досліді ротонд, найперше в Херсонесі і Галичу, що мали би остаточно висвітлити питання провенієнції і поширення цього типу будов на Україні.
